

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ESKİ TÜRKLERDE ÖLÜM VE SONRAKİ YAŞAM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ALAADDİN FATİH GÜLŞEN

BALIKESİR, 2024

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ESKİ TÜRKLERDE ÖLÜM VE SONRAKİ YAŞAM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ALAADDİN FATİH GÜLŞEN

TEZ DANIŞMANI

DOÇ.DR. İSMAİL BAŞARAN

BALIKESİR, 2024

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAY SAYFASI

Enstitümüzün Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda 202012571011 numaralı Alaaddin Fatih GÜLŞEN'in hazırladığı "Eski Türklerde Ölüm ve Sonraki Yaşam" konulu YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim ve Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 30/01/2024 tarihinde yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezin onayına OY BİRLİĞİ/OY ÇOKLUĞU ile karar verilmiştir.

Üye (Başkan) Dr. Öğr. Üyesi Mehmet MASATOĞLU

İmza

Üye (Danışman) Doç. Dr. İsmail BAŞARAN

İmza

Üye Dr. Öğr. Üyesi Hatice ARSLAN

İmza

Enstitü Onayı

ETİK BEYAN

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

30/01/2024

İmza

Alaaddin Fatih GÜLŞEN

ÖNSÖZ

Türkler neredeyse yazılı tarihin başından beri dünya sahnesinde var olmuş, bugün de halen var olmaya devam eden bir millet olarak öne çıkmışlardır. Tarihin her döneminde bulunan Türkler, farklı inanış sistemlerine ve dinlere, gerek bireysel gerek toplu katılımlar göstermiştir. Türkler açısından şüphesiz en büyük kırılma noktası İslamiyet ile tanışmaları olmuştur.

Bu noktaya kadar Manihaizm, Budizm ve Zerdüştlük gibi farklı bölgelerdeki savaşların ve göçlerin etkisiyle katıldıkları dinler olsa da, Türklerin ana yurdu Orta Asya'da etkili olan Totemizm, Animizm ve Şamanizm gibi yerel inanışlara da sahip olmuşlardır. Bunun yanında Türklerin milli dini olduğu düşünülen Gök Tanrı inanışı da, İslamiyet'ten önceki inanışlarından olup, Moğollar tarafından da benimsenmiştir.

Bu çalışmada eski Türklerin İslamiyet ile tanışmadan önceki eskatolojik inanışlarının araştırılması ve Türklerin her zaman ölümden sonra bir hayata inandıklarının gösterilmesi amaçlanmaktadır.

Bu çalışmanın hayata geçirilmesi sürecindeki destek ve katkılarından dolayı danışmanım Doç. Dr. İsmail BAŞARAN'a teşekkürlerimi sunarım.

BALIKESİR, 2024
GÜLŞEN

ALAADDİN FATİH

ÖZET

ESKİ TÜRKLERDE ÖLÜM VE SONRAKİ YAŞAM

GÜLŞEN, Alaaddin Fatih

Yüksek Lisans, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. İsmail BAŞARAN

2024, 85 Sayfa

Doğaüstü ve kutsal kabul edilen tanrıların eylemlerinin öyküsüne mit ya da mitos denilmektedir. İnsanlık tarihinin başından itibaren neredeyse her millet ya da topluluğa ait mitlerin tümüne ve bu mitlerin araştırılmasına dayalı bilime de mitoloji denilmektedir. Birçok mit kıyamet hakkında çeşitli anlatılara sahiptir. Bu anlatılar üzerine çalışan, insanlığın ya da zamanın sonunu konu edinen teoloji dalına da eskatoloji denilmektedir. Eskatolojik anlatılar birçok mitte nihai sona giden yol bakımından benzese de olayların gerçekleşme şekli bakımından farklılık göstermektedir. Her kültürün yaşadığı coğrafyadan ve tarihinden birçok olguyu kendi geleneği içerisinde harmanladığını gözlemleyebilmekteyiz.

Araştırmamızın ilk bölümünde teorik terminoloji incelenmiş olup konuya bir giriş yapılmıştır. Mitoloji, eskatoloji ve ölüm ana başlıklarından oluşup genel bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır.

Araştırmamızın ikinci kısmında ise genelden özele inerek eski Türklerin ölüm ve ölümden sonraki hayat ile ilgili inanışları incelenmiş olup Türklerin İslamiyet'ten önce de ölüm ve sonraki hayat ile ilgili inanışlarının olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mitoloji, Kıyamet, Eskatoloji, Ölüm, Türk

ABSTRACT

DEATH AND AFTERLIFE IN ANCIENT TURKS

GÜLŞEN, Alaaddin Fatih

Master Thesis Department of Philosophy and Religions Sciences

Advisor: Assoc Prof. Dr. İsmail BAŞARAN

2024, 85 Pages

The story of the actions of gods who are considered supernatural and sacred is called myth or mythos. All of the belonging to almost every nation or community since the beginning of human history and the science based on the research of these myths are called mythology. Many myths have various narratives about the apocalypse. The branch of theology that studies these narratives and deals with the end of humanity or time is called eschatology. Although eschatological narratives are similar in many myths in terms of the path to the final end, they differ in terms of the way events occur. We can observe that each culture blends many facts from its geography and history within its own tradition.

In the first part of our research, theoretical terminology was examined and an introduction to the subject was made. It consists of the main headings of mythology, eschatology and death, and a general framework has been tried to be drawn.

In the second part of our research, the beliefs of the ancient Turks regarding death and life after death were examined, from the general to the specific, and it was tried to emphasize that the Turks had beliefs about death and the afterlife becoming muslim.

Keywords: Mythology, Apocalypse, Eschatology, Death, Turkish

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR LİSTESİ	ix
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu	2
1.2. Araştırmanın Amacı	2
1.3. Araştırmanın Önemi	2
1.4. Araştırmanın Varsayımları	2
1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları	3
1.6. Tanımlar	3
2. İLGİLİ ALANYAZIN	4
2.1. Kuramsal Çerçeve	4
2.1.1. Mitoloji Nedir?	4
2.1.2. Mitolojinin Amacı	5
2.1.3. Mitolojinin Önemi	6
2.1.4. Mitoloji-İnsan İlişkisi	6
2.1.5. Mitolojilerin Benzerleri Ve Farkları	8
2.2. İlgili Araştırmalar	8
2.2.1. Eskatoloji	9
2.2.2. Eskatoloji Türleri	10
2.2.2.1. Bireysel Eskatoloji	10
2.2.2.2. Genel Eskatoloji	12
2.2.3. Türk Mitolojisi Ve Eskatoloji	15
2.2.4. Ölüm	19
2.2.4.1. Ölüm Nedir?	19

2.2.4.2. Psikolojik Olarak Ölüm	20
2.2.4.3. İnsan ve Ölümlüğü Arasındaki Bağlantı	21
2.2.4.4. Ölüm Korkusu Ve Ruhsal Huzura Kavuşma İsteği.....	22
3. YÖNTEM.....	24
3.1. Araştırmanın Modeli	24
3.2. Evren ve Örneklem.....	24
3.3. Veri Toplama Araç ve Teknikleri	24
3.4. Verilerin Toplama Süreci	25
3.5. Verilerin Analizi.....	25
4. BULGULAR VE YORUMLAR	26
4.1. Eski Türkler Kimdir?.....	26
4.2. Eski Türklerde İslamiyet Öncesindeki Adet-İnanç ve Pratikler.....	27
4.2.1. Sihir ve Büyü	27
4.2.2. Falcılık ve Kehanet	28
4.2.3 Şekil-Don Değişirme (Metamorphose).....	29
4.2.4. Tanrının İnsan Şeklinde Görünmesi	29
4.2.5. Bayram, Tören ve Ayinler	30
4.2.6. Reenkarnasyon İnanıcı	31
4.2.7. Yada Taşı ve Yağmur Tılsımları.....	32
4.2.8. Havada Uçma(Levitation).....	33
4.3. Eski Türklerin İslamiyet Öncesi İnançları.....	34
4.3.1. Totemcilik(Totemizm).....	34
4.3.2. Canlıcılık, Ruhçuluk (Animizm).....	35
4.3.3. Şamanizm.....	38
4.3.4. Budizm	44
4.3.5. Zerdüştlük (Mecusilik).....	46
4.3.6. Manihaizm	48
4.4. İslamiyet Öncesine Bağlı Kültler	49
4.4.1. Put-fetişler	49
4.4.2. Kült	50
4.4.3. Atalar Kültü	51
4.4.4. Gök Tanrı Kültü.....	52
4.4.5. Tabiat Kültleri	53
4.4.6. Ölüm ve Ölüler Kültü	59

4.5.Eski Türk Mitolojisinde Ölüm Teması.....	62
4.5.1. Eski Türklerde Cennet- Cehennem	63
4.5.2. Eski Türklerde Ölüm Meleği	65
4.5.3. Eski Türklerde Kırk Sayısının Kutsallığı.....	65
4.6.Ölüm Gerçeğinin Türk Kültürüne Yansıması	65
4.7. Eski Türklerde Kıyamet	67
4.7.1. Altay Türklerinde Kıyamet Anlayışı.....	68
4.7.2. Şamanizm’de Kıyamet Geleneği	72
4.7.3. Eski Türk Mitolojisinde Tufan Geleneği	73
5. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	76
5.1. Sonuçlar.....	76
5.2. Öneriler.....	79
KAYNAKÇA.....	80

KISALTMALAR LİSTESİ

C.	:Cilt
ÇEV.	:Çeviren
HAZ.	:Hazırlayan
M.Ö.	:Milattan Önce
Ö.	:Ölüm, vefat tarihi
Y.Y.	:Yüz Yıl,
TDK	:Türk Tarih Kurumu
TDV	:Türkiye Diyanet Vakfı
TER.	:Tercüme Eden

1. GİRİŞ

Eskatoloji terimi, Yunanca “eschatos” (son) ve “eschata” (en son şeyler) terimlerinden türetilmiştir. Felsefe sözlüğünde ise insanın ölümden sonraki yaşamını, yaşamın son anını ve dünyanın sonunu konu edinen teoloji dalıdır (Batuk, 2003, s. 48). Eskatoloji sadece mitlerden oluşan bir inanç sistemi değildir. Her inanç mit olmadığı gibi eskatoloji mitleri dediğimizde ise içerisinde mitsel unsurlar barındıran eskatolojik inançları anlamamız gerekmektedir (Altun ve Çınaroğlu, 2022, s. 29-90).

Arkeologlarca yapılan çalışmalarda birçok farklı topluluğa ait farklı bölgelerde çeşitli mezarlar bulunmuştur. Bu mezarlarda silahlar, gündelik yaşamda kullanılan aletler ve kurban edilmiş hayvan kemikleri bulunmuştur. Üstelik bu durum belirli bir zamandan sonra ortaya çıkmamış, insanlığın izlerine rastladığımız hemen her bölgede karşımıza çıkan bir gerçeklik olmuştur. Günümüzden binlerce yıl önce yaşamış ve günümüze göre elbette daha ilkel şekilde yaşayan bu insanlar gözlemlendiğinde, en belirgin korkularının ölüm ve yok olma olduğu görülmektedir. İnsanlar ölümlü oldukları gerçeğiyle yüzleştiklerinde, bir takım öyküler oluşturarak, bu gerçeklikte bir mana arama yoluna gitmişlerdir (Armstrong, 2005, s. 7-9).

Antik Yunan, antik Mısır, antik Japon, antik Türk ve daha birçok antik çağlarda yaşamış toplumlara baktığımızda hemen hepsinde eskatolojik anlatılara rastlamaktayız. Hali hazırda tamamen ateist bir toplumla ilgili bir delil olmadığı, toplumların aynı geleneğe ait insanların bir araya gelmesiyle oluştuğu ve bu geleneğin din ile olan ilişkisinin, bazen sebep bazen sonuç şeklinde tezahür ettiği göz önüne alındığında, hemen her toplum kendisine ait bir ahir zaman ve kıyamet anlatısı oluşturmuştur. Hikâyelerin ana kahramanları, olay örgüsü ve zamanı farklı olsa da özellikle büyük tabiat olayları birçok toplumda kıyametin alametleri olarak algılanmıştır. Güneşin ve ayın doğum sıralamaları değişir, gökten ateşler yağar, yer yarılar ve ateş püskürür bütün şehirler ateş içinde yok olur, büyük seller olur şehirler sular altında kalır, dünyada hastalıklar çoğalır, insanların yaşam

süreleri kısalmır, insanlar yaşlı ya da engelli olarak doğarlar, zaman daha hızlı akar günler kısalmır, insanlar gökyüzünde savaşıır (Çağatay, 1977, s. 2).

1.1. Araştırmanın Konusu

Antik Türkler ile ilgili yazılan hemen her eserde onların dini hayatları büyük yer tutmuştur. Bu bağlamda Türklerin savaşçı ruhu göz önüne alındığında ise ölüm ve sonraki hayat ile ilgili anlatılar, Türklerin toplumsal sosyolojisini anlamakta büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışmada araştırmanın konusu, Türklerin tarih boyunca hangi inançlara sahip olduğunu ortaya koymak ve bu inançlar çerçevesinde ölüme ve sonraki hayata dair fikirlerinin nasıl değiştiğini göstermektir.

1.2. Araştırmanın Amacı

Türkler savaşlarla ve ticaret vasıtasıyla birçok farklı milletle temas kurmuşlardır. Birçok konuda olduğu gibi bu temaslar neticesinde din, inanç ve pratiklerde de karşılıklı etkileşim söz konusu olmuştur. Bu çalışmanın bu bilgiler ışığında amacı, Türklerin tarih boyunca ölümden sonra hayat inancının olup olmadığını araştırmaktır.

1.3. Araştırmanın Önemi

İlber Ortaylı'nın "Türkler olmadan bir dünya tarihi yazmak mümkün değildir." sözünden yola çıkarak, bilinen yazılı tarihin şekillenmesinde büyük payı olan Türklerin, bunu sadece toprak sahibi olmak veya zenginlik için yapmadığını vurgulamak gerekir. Ölüme her zaman bir kutsiyet atfedilip ölümden sonra da bir hayat inancının olması, onları bu zaferlere götüren en önemli etkenlerden biri olmuştur. Bu bağlamda bu araştırmada kullanılan bilgiler, Türklerin tarihi rolünü değerlendirirken dini inançlarının ne derece önemli olduğunun bilinmesi için önem arz edecektir.

1.4. Araştırmanın Varsayımları

Araştırmanın konusu ve amacı doğrultusunda ilgili kaynaklardan alınıp incelenen verilerin doğru olduğu varsayılmıştır.

1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları

Pek çok çalışmada olduğu gibi bu çalışmada da bazı sınırlılıklar bulunmaktadır. Öncelikle bu çalışma kaynakçada gösterilen kaynaklar üzerinden hazırlanmıştır. Çalışmada istisna durumlara da yer verilmeye çalışılmasına rağmen, ulaşılamamış kaynakların bulunabileceği veya henüz ortaya çıkmamış tarihi bulguların olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Ayrıca tez konumuzda da belirtildiği üzere, bu çalışma Eski Türkler üzerinden hazırlanmıştır. Burada vurgulamamız gereken husus, bu ayırım Türklerin İslamiyet ile tanışmadan önceki zamanlarına işaret etmektedir.

1.6. Tanımlar

Felsefe: var olanların varlığı, kaynağı, anlamı ve nedeni üzerine düşünme ve bilginin bilimsel olarak araştırılması.

Dinler Tarihi: dinleri benzer ve farklı yönleri ile karşılaştırmalı olarak inceleyen bir bilim dalıdır.

Eskatoloji: "son" anlamına gelen teoloji terimidir. İnsanlığın nihai kaderi veya dünya tarihini sonuçlandıran olaylar, başka bir tabirle dünyanın sonu ile ilgilenir.

Mit: kuşaktan kuşağa yayılan, toplumun düş gücü etkisiyle zamanla biçim değiştiren, tanrılar, tanrıçalar, evrenin doğuşu vb.yle ilgili, imgesel alegorik bir anlatımı olan halk öyküsü.

Mitoloji: mitoloji (Yunanca söz, öykü anlamına gelen mitos ve akıl ile kavrama anlamına gelen logos), mitler olarak adlandırılan kültürel öğeler arasındaki dini masalların ve bu tarz anlatıların incelenmesi ve yorumlanmasıdır.

Ölüm: bir organizmayı ayakta tutan tüm biyolojik işlevlerinin geri döndürülemez bir şekilde sona ermesidir.

Türk: Türk adı Orta Asya'da Türk ırkına mensup ve Türkçe konuşan toplulukların Göktürkler döneminden beri ortak adıdır.

2. İLGİLİ ALANYAZIN

2.1. Kuramsal Çerçeve

Yarım asırdan uzun bir süredir Batılı araştırmacılar daha önceki zamanların aksine mitlerin incelenmesini farklı bir bakış açısıyla yapmışlardır. Mitleri “fabl”, “kurmaca” olarak değerlendirmek yerine, onu antik toplumlarda anlaşıldığı şekilde değerlendirmenin daha olumlu olacağı düşünülmüştür. Mitlerin masal ya da hikâyelerden ayrılan yönü mitlerde konu edinilen hikâyelere kutsiyet atfedilmesidir. Bu sözcük günümüzde yaygın olarak “kurmaca” ya da “hayal” anlamında kullanıldığı gibi “kutsal gelenek, en eski vahiy, örnek gösterilecek model” şeklinde de kullanılmaktadır (Eliade, 2001, s.11-12).

2.1.1. Mitoloji Nedir?

Mitleri birer efsane olarak değerlendirirsek mitoloji de aslında efsaneler bilimi anlamına da gelebilir. İlk çağlarda “mythologein” şeklinde bir fiil vardır ve masal anlatmak anlamına gelmektedir. Bu kelime sözlü geleneklerle dilden dile aktarılan efsanelerin, halk ozanları tarafından aynı şekilde yine sözlü olarak başkalarına aktarılması için de kullanılmıştır. İlk çağların sonlarında ise “mythos-graphos” yani mit yazarı denilen ve mit derleyicilerini tanımlamak için kullanılan bir kelime de vardır. Ancak mitoloji kelimesi bu ilk çağlarda bugünkü anlamıyla kullanılmamıştır. Mitleri en eski vahiy olarak değerlendirenlere karşı yöneltebilecek eleştirilerden biri, bu aşamada çıkmaktadır. Eğer bu mitler ilkçağın din kitabı olarak kabul edilirse, bu mitlerin bir inanç sistemi olarak kabul edilmesi gerekliliği doğmaktadır. Ancak bu mitlerde, bugünkü anlamıyla bir inanç sistemi görmek mümkün değildir. Bir inanç sistemine göre doğru tek olmalıdır. Ancak sözlü ya da yazılı olarak bu mitleri aktaran ne kadar kişi varsa o kadar farklı biçim almış denilebilir. Bu sebepten, asla bir dinin tek bir kitabı haline gelmiş mitlerden söz etmek mümkün olmayacaktır (Erhat, 1996, s. 6-7).

Fakat bu soru daha farklı bir problem ortaya çıkarmaktadır. Günümüzde birçok kişinin iman etmiş olduğu Eski Ahit ve Yeni Ahit'te de birçok mitolojik anlatıma rastlamak mümkündür. Özellikle Eski Ahit'in ilk dönemlerine bakıldığında bu durum çok daha fazla göze çarpmaktadır. Bu bağlamdan yola çıkarak, din ve miti birbirinden tamamen ayrı görmek pek mümkün görülmemektedir. Mitoloji ile birden farklı bilim dalı ilgilenmiş, her bilim dalı kendi bakış açısından mitoloji üzerinde araştırmalar yapmış ve bu durum bir kavram karmaşasına yol açmıştır. Her bilim dalı kendi yaklaşım tarzına göre bir mitoloji tanımı yapmıştır (Batuk, 2001, s. 11-12). Diğer taraftan özellikle edebiyat alanında bu kavram karmaşası kafa karışlığına yol açmıştır. Bugünün bilimkurgu eserlerinin antik çağlardaki izdüşümü olabileceği düşüncesi de bir başka tanımdır. Ve bir yönden teolojiyi de içine alan bir tartışma alanı oluşmuştur. J.R.R. Tolkien Lord of the Rings'i (Yüzüklerin Efendisi) tasarlamaya başladığında aslında amacının bir İngiltere mitolojisi yaratmak olduğunu ve kendisinden sonra da bu külliyata eklemeler yapılabileceğini mektuplarında belirtmektedir. Sonraları bu düşüncesinden vazgeçmiş ve onun bu eseri bir bilimkurgu ürünü olarak değerlendirilmiştir. Ancak bilimkurgu eserlerinin sadece kurguda kalmadığı ve inanca dönüştüğü eserler de vardır. Bu konuda Star Wars (Yıldız Savaşları) iyi bir örnektir. Öyle ki İngiltere'deki 2002 nüfus sayımlarında yoğun istek üzerine insanların dini inanç bölümüne "Jedism" yazdırmasına izin verilmiştir. Bu insanlardan bazısı inançlarını bir din olarak görürken, bazıları bunu bir felsefe, yaşam tarzı veya bir gelişme hareketi olarak görmektedirler (What is Church of Jediism?, 2022). Yani antik insan gibi modern insan da kendi mitlerini tasarlamaya başlamıştır. Bu sebeple ne kadar eksik de olsa insanları bilimkurguyu araştırmaya sevk etmesi sebebiyle edebiyatçı yazar Ursula K. Le Guin "bilimkurgu modern dünyanın mitolojisidir" söylemini olumlu bulur (Guin, 2006, s. 95).

2.1.2. Mitolojinin Amacı

Mitolojik anlatımlar özünde ciddi amaçlı ama bir yandan da eğlenceli hikâyeler olarak ortaya çıkmıştır. Konuların genişliği bu anlatımların bin yıllarca ayakta kalmalarını sağlamıştır. Tabii bu durumun, sadece genişliği sebebiyle değil, aynı zamanda dini anlatımlar olması sebebiyle de olduğunu daha önce vurgulamıştık. Mitolojik anlatımların iki ciddi amacı vardır ki bunlar evrenin doğasını, işleyişini açıklamak ve insanların buldukları toplumlarda başarıya ulaşmasını sağlamak

olarak özetlenebilir. Evrenin doğası özellikle kozmogoni (yaratılış) mitlerinde ana konu başlıklarından olmuştur. İnsanların başarıya ulaşması için gösterilecek örnekler ise gerek tanrıların gerekse insanların başkahramanı olduğu hikâyelerdir (Rosenberg, 2003, s. 15).

2.1.3. Mitolojinin Önemi

Antik çağlara yönelik yapılan kazılar beş önemli noktaya işaret eder. Bunlardan ilki ölüm deneyimi ve tamamen yok olma korkusudur. İkincisi mezarlarda bulunan hayvan kemikleridir. Dinsel gelenek ve mitoloji birbirlerinden ayrı değerlendirilemez. Mitlerin çoğu, onlara can veren tapınaklardan ve toplumdan ayrı değerlendirildiğinde anlamsızlaşırlar. Yani dindışı alanlarda manasını yitirir. Üçüncü nokta bu antik mitlerin özellikle mezar başında anlam kazanmasıdır. Çünkü bu mitler insanoğlunun yaşadığı günlük deneyimlerin ötesinde bir noktaya dair bir ipucu vermektedir. Mitler insanoğlunun evvelden beri bilinmezliğin peşinde olduğunun bir kanıtıdır. Dördüncü olarak mitler öylesine anlatılmış hikâyeler değildir. Olaylar karşısında nasıl davranmamız gerektiğini bize öğretir. Örneğin bazı gömütlerde insanların cenin pozisyonuna getirilerek gömüldüğü görülmektedir. Bu yeniden doğuşu çağırıştırır. Yani mitoloji bize gerek bu dünyada gerekse öbür dünyada nasıl davranmamız gerektiği konusunda bazı öğretiler sunar. Beşinci ve sonuncu nokta ise mitoloji bize, bizim dünyamızla birlikte var olan ve onu bir şekilde etkileyen başka bir evrenden daha bahseder. Tanrılar dünyası adı verilen bu dünya gözle görülmez bir dünyadır ve mitolojinin de temelini bu dünya oluşturur. Bilimsel olarak modern topluma evrilmeden önceki bütün toplumlarda mitoloji, töre ya da toplumsal düzenlemeler hakkında bilgi vermesi ve günümüzde halen daha muhafazakar toplumları etkilemesi yönünden “kadim felsefe” olarak da adlandırılmaktadır (Armstrong, 2005, s. 9-10).

2.1.4. Mitoloji-İnsan İlişkisi

Mitler, insanların ruhani anlamda sezdikleri bir hissiyata biçim verilmesiydi. Merak ettikleri bu hissiyatı eğlenceli olsun diye değil, insanların bu yüce varlıkları kendi içlerinde tanrısallığı yaşayarak, onları taklit etsinler diye kalıba dökülmüştü. Günümüzde tanrı kavramı genellikle soyut olarak anlaşılrsa da antik çağlarda tanrılar

tamamen metafizik âlemde yaşayan doğaüstü varlıklar olarak algılanmazlardı. İnsanlar teolojiden ziyade tanrıları bizzat hayatın içinde tecrübe ediyorlardı. Bir fırtına çıkması, gök gürüldemesi, bir yangın çıkması gibi durumlar bizatihi tanrıların aynı biz insanlar gibi duygu değişimlerinden kaynaklıydı. Tanrılar da aynı insanlar gibi sevgi, öfke ve cinsel istek gibi insani duygulara sahiplerdi ve bu duygu değişimlerinde ani tepkiler verebiliyorlardı (Armstrong, 2005, s. 11-12).

Bu konuda bir diğer ilginç durum ise bazı milletler başka bölgelerde başka tanrıların olabileceğini kabullenmişlerdi. Örneğin bir Mısır tanrısının gücü sadece Mısır'la sınırlı kalabiliyordu. Kanaatimizce bunun sebebi daha önce belirttiğimiz gibi antik çağlarda yaşayan bu insanların tanrılara kutsiyet isnat etmesi yanında bu varlıklara insani özellikler de yüklemeleriydi. Nasıl bir kralın gücü kendi devletinin topraklarının içinde sınırlıysa tanrılarında aynı şekilde gücü, ona inanan insanların bulunduğu topraklarla sınırlı olabiliyordu. Örneğin bir devlet başka bir devletle bir savaşa girdiğinde bu bir bağlamda tanrıların da savaşı olarak algılanabiliyordu. Bu bağlamda en güzel örneklerden birisi de ilk dönem Yahudi yazılı kaynakları olacaktır. İlk dönem Yahudi yazılı kaynakları incelendiğinde Yahudi tanrısı Yehova'nın soyut bir kavram olmaktan ziyade yorulmak, pişmanlık, güreşmek vb. gibi daha insani refleksler gösteren somut yönleri oldukça fazla göze çarpmaktadır (Kitabı Mukaddes Şirketi, 2018). Özellikle tek tanrı olarak kabul edilmesini öğütlediği kısımlar incelendiğinde, diğer tanrıların varlığını inkâr etmelerinden önce birçok tanrı içinde sadece kendisine tapılmasını istiyormuş gibi bir anlam çıkarmak çok daha kolaydır.

Aynı şekilde Yeni Ahit'in kozmolojisi de mitik bir karaktere sahiptir. Yeni Ahit dünyayı ortada yeryüzü, yukarıda gök ve aşağıda yeraltı âlemi şeklinde üçlü bir yapı şeklinde tasavvur etmektedir. Gökyüzü Tanrı'nın ve onun yarattığı diğer kutsal varlıkların ikamet ettiği bir yerken, yeraltı âleminde eziyet ve işkenceden ibaret cehennem bulunmaktadır. Yeryüzünde ise sadece günlük doğal olaylardan ziyade Tanrı'nın doğaüstü faaliyetleri ve Şeytan'ın kötü eylemleri de meydana gelmektedir. Dünya hızla sona doğru götürülmektedir. Son çok yakında gelecektir ve kıyamet gerçekleşecektir. Son gerçekleşince gökten yargıç inecektir, ölümler dirilecek, son yargı gerçekleşecek ve insanlar ebedi olarak cennet ya da cehenneme gireceklerdir. Tüm bunlar Yeni Ahit öğretisinin ana konusu olan kurtuluş hadisesinin mitsel görünümüdür. Kıyamet gelmektedir ve zamanı geldiğinde, Tanrı'nın, zamanı bile

yaratmasından önce onunla birlikte olan oğlunu, dünyaya bir insan formunda göndermesiyle olaylar zinciri başlayacak ve iyiyle kötünün savaşının sona ereceği zamana kadar bu durum devam edecektir (Bultmann, 2013, s. 77-79).

2.1.5. Mitolojilerin Benzerleri ve Farkları

Tüm dünya genelindeki mitolojiler incelendiğinde bazı yerel farklılıklar görülüyor olsa da, çeşitli kültürlerde konular birbirine çok benzeyen şekillerde cereyan eder. Birçok mitoloji de ortak konular şunlardır: ilk anne baba, gökyüzü yeryüzü ve yeraltı tanrılarıdır. Yaratıcı tanrı ilk insanı ya da insanları genellikle çamur, kaya, bitki ve ağaç gibi yeryüzünde bulunan şeylere şekil vererek yaratır. Birçok mitte tanrılar ölümlülere ceza vermek maksadıyla, seller ya da daha geniş çaplı şekilde bir tufan göndererek, insanlığın tamamını ya da büyük bir kısmını yok ederler. Doğada olduğu gibi evrende de aynı şekilde bir yeniden doğuş meydana gelir. Kahramanlar olağan dışı ya da doğaüstü şekillerde bir doğum yaşarlar ve doğar doğmaz veya büyüdüklerinde olağanüstü güçlere sahip olurlar. Bazen normal görünümlü bazen de daha soyut şekillerde ifade edilen güçlü silahları bulunur. Kahramanlar bu silahlar sayesinde canavarları öldürürler. Çetin yolculuklar olur, tanrılar birbirleriyle savaşır hatta bazıları bu savaşlarda ölür (Rosenberg, 2003, s. 14).

Mitolojilerdeki bir diğer ortak nokta ise hayatı yaratan ve yöneten birden çok ilahi güç olduğu inancıydı. Bu tanrılar bazen insan, bazen hayvan, bazen de yarı insan- yarı hayvan şeklinde düşünülürdü. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi her mitoloji içerisinde çıkmış olduğu topluma ve coğrafyaya göre farklı özelliklere sahip olabilirdi. Yunan, Hint, Mısır ve Kuzey Amerika tanrıları genellikle insanların iyiliğini isterler. Bu bölgelerin tanrıları insanlara daha sevecen davranır, onlara yardımcı olmaya çalışırlar. Kuzey Avrupa, Babil ve Sümer tanrıları gibi bazı tanrılar ise daha bencil ve insanları kendi kaderlerine bırakmaya meyillidirler (Rosenberg, 2003, s. 14).

2.2. İlgili Araştırmalar

Bu bölümde eskatoloji, eskatoloji türleri, Türk Mitolojisi ve eskatoloji ve ölüm hakkında yapılmış araştırmalar 4 bölüm halinde ele alınmıştır.

2.2.1. Eskatoloji

Günümüzde eskatoloji kavramı teolojinin bir alt dalı olarak kabul edilmektedir. Genel olarak dünyanın sonu ile o anda gerçekleşecek olayları kapsamaktadır. Dünyanın sonu yaklaşırken gelecek olan kurtarıcı, iyilik ve kötülüğün son savaşı, tanrının egemenliğini tartışmasız şekilde dünya üzerinde sağlaması (İskandinav mitolojisi gibi istisna durumlar da vardır), ölüm, ölüm sonrası yapılacak yargılama, bu yargılama sonucu kişilerin cennet ya da cehenneme gitmesi gibi konular eskatolojinin konu kapsamına girmektedir (Aune, 1972, s. 1-2).

Şüphesiz ki neredeyse bütün inanç sistemlerinin temelinde ölüm sonu hayat bulunmaktadır. Eğer ölüm, ölümsüzlüğe açılan bir kapı olmasaydı, insanlar “Neden ahlaklı olmalıyım?” ya da “Neden ibadet etmeliyim?” sorularını soracaktı ki bu büyük ölçüde dinlerin meşruiyetini sarsacaktı. İnsanların kısıtlı dünya hayatının sonrasında ölümsüzlüğe kavuşacak olmaları, elbette dinleri bir otorite haline getirmektedir. Sonuç olarak insanlar “neden ahlaklı olmalıyım?” sorusuna “ölümsüzlüğü elde etmek için” şeklinde bir cevap bulacaktı. Bu sebeple mitler, dinler, felsefeler yani neredeyse tüm inanç sistemleri ölüm sonrası hayata dair belli tezler ortaya koymaktadır (Adıbelli, 2011, s. 52-53).

Eskatoloji mitlerinin ana başlığı insanlığın şu anki halinin, bu dünyadaki sonunun gelmesi olarak özetlenebilir. Özellikle tufanlar ile ilgili mit oldukça fazladır. Kozmik boyutlarda meydana gelen felaketler sonucunda dünyanın nasıl yok olacağı anlatılır. Bu felaketler sonucunda dünyanın düzeni yerini kaosa bırakır. Bu durum kimileri için bir yok oluşu ifade ederken, kimilerine göre de bir yeniden doğuşu simgeler. Bu yüzden kıyametin gelmesini isteyen, tanrıyı kıyamete zorlamak düşüncesinde olan bazı inanışlar de mevcuttur (Eliade, 2001, s. 77).

Yahudi-Hristiyan teolojisi yeniden doğuş konusunda önemli bir örnektir. Eski Ahit'in bir bölümü olan Süleyman'ın Özdeyişleri üzerinden bir değerlendirme yapılırsa görülecektir ki insanın bu dünyadaki kayıp durumunu Adem'in cennetten kovulmasıyla başladığı söylenir. Yani diğer bazı mitlerin aksine dünya başlangıçtan itibaren kötü kabul edilmiştir. Bu nedenle insanın kurtuluşu, Adem'in başlangıçta sahip olduğu cennete dönüş olarak tasvir edilmektedir. Bu eskatolojik kurtuluşa insanın katılımı ancak Mesih'in yeniden doğumuyla mümkün olacaktır (Aune, 1972, s. 193).

Dinsel gelenekler insanlara dünyanın kuruluşunu, hayatın işleyişini, dünya ve bütün evrenin tanrı ve insan karşısındaki konumunu açıklarlar. Dinsel gelenek bu noktada genellikle evrenin ve dünyanın yaratılışına odaklanır. İnsanlığın ilk sorduğu soru genellikle “Bir yaratıcı var mı?”, “Beni hangi varlık yarattı?”, “Bu evren nasıl oluştu?” gibi sorular olduğu için bu durum gayet doğal karşılanabilir. Fakat insanları başlangıç kadar son da meraklandırmıştır. Sonun ne zaman geleceği, nasıl gerçekleşeceği, hangi olayların olacağı bu konuda en çok sorulan sorulardır. Eskatoloji farklı dinsel geleneklerin yanı sıra modern ideolojilerinde sonla ilgili fikirlerini de araştırır, sistematize eder benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koyar (Batuk, 2001, s. 27).

2.2.2. Eskatoloji Türleri

Eskatoloji türleri temelde genel ve bireysel eskatoloji olarak ikiye ayrılmaktadır. Ancak bu ayrım birçok istisna barındırmaktadır. Hem mitolojik anlatımlarda hem de günümüz yaygın dinlerinin kutsal metinleri incelendiğinde birçok inanışta bu iki türün çokça iç içe geçtiği görülecektir. Bu sebeple herhangi bir inanışa ait bir eskatoloji türünü incelerken bu durum göz ardı edilmemelidir.

2.2.2.1. Bireysel Eskatoloji

Tek tek bireylerin kaderlerini ifade eder. Bu kişinin kendi ölümü ve ölüm sonrası durumu ile ilgilidir. Kişinin bireysel olarak yargılanması, cennet ya da cehenneme gitmesi, bazı inanışlara göre reenkarnasyon olup tekrar dünyaya gelmesi, yine bazı inanışlara göre dini önderlerin ya da kralların ölümsüz olması bireysel eskatolojinin konularındandır. Fakat bu ölümsüzlük genel eskatoloji içerisinde değerlendirilmesi gereken bazı hususları ortaya çıkarmaktadır. Örneğin Hint inanışında bireysel eskatoloji ve genel eskatoloji iç içe geçmiş vaziyettedir. Öyle ki evrenin bile bir döngü içinde sürekli tekrar etmesi durumu daha da ilginç bir hale getirmektedir. Bu sebeple, eskatoloji bireysel ve genel olarak ikiye ayrılrsa da, bu bir genellemedir ve her inanış için geçerli bir ayrımdır denilemez (Batuk, 2001, s. 27). Örnek olarak, reenkarnasyon inancı bireylerin ya da kâinatın yeniden dirilmesi şeklinde özetlenecek olsa da birçok inançta farklı biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Reenkarnasyonu kabul eden birçok inanç olmasına rağmen her inanç kendi yorumunu katmıştır ve farklı reenkarnasyon inançları ortaya çıkmıştır.

Reenkarnasyon inancı ilk olarak Pisagor ve Platon gibi filozoflar tarafından dile getirilmiştir. Ancak bu inanış çok eski çağlardan beri Mısır, Kelt, İnkâ ve Maya gibi uygarlıklarda yaygın bir inanıştı. Rivayete göre Pisagor'un köpeğinin havlaması, Pisagor'un ölen yakın bir arkadaşının sesine benzemektedir. Pisagor bu yüzden arkadaşının ruhunun köpekte yeniden bedenlendiği iddiasında bulunmuştur. Bu konuya dair detaylı bilgiler ise Platon'da bulunmaktadır. Platon'a göre gerçeği kavrayan insanların, gerçeği tanıma derecesine göre ruhların göç edeceği bedenlerinde bir sistematiği bulunuyordu. Buna göre gerçeği tam manasıyla kavrayan insanların ruhları bir sonraki yaşamlarında filozof veya sanatkâr olarak yeni bir hayata başlayacaklardı. Gerçeği ikinci derece kavrayan ruhlar adil kral, iyi savaşçı veya efendi olarak, üçüncü derece gerçeği kavrayanların yeni bedenleri ise politikacı veya tüccar olacaktı. Gerçeği en düşük düzeyde kavrayan ruhlar ise zalim hükümdarlar olarak bedenleşeceklerdi. Gerçeği hiç kavrayamayan kişiler ise hayvan ve ya böcek statüsünde bedenleşeceklerdi (Yitik, 2011, s. 441-442). Platon bu konuda daha da öteye gidip kadınların da erkeklerin bozulmuş ruhlarının konağı olması için yaratıldığını iddia ediyordu (Sedley, 2009).

Antik Yunan mitolojisinin yanı sıra birçok antik uygarlıkta da reenkarnasyon inancına rastlamaktayız. İskandinav mitolojisinde sistematik olarak reenkarnasyon inancı görülmesi de ortaçağın İzlanda'sına ait mitolojik şiirlerin yer aldığı Edda destanında geçen bir aşk hikâyesinde bir reenkarnasyon anlatısı bulunmaktadır. Bu hikâyenin ana kahramanları olan Helgi Hjörvarosson ve Valkür Svafa daha sonra Helgi Hundingsbane ve Valkür Sigrun olarak yeniden hayata gelirler. Fakat bu ruh göçü son bulmaz ve ikinci kez ruhları göç eder. Bu kez de Helgi Haddingjaskati ve Valkür Kara olarak yeniden doğarlar (The Poetic Edda, 2014, s. 130-154).

İskandinav mitolojisinde ölümsüzlük ile ilgili anlatılara da rastlamaktayız. Kötülük ve kurnazlık tanrısı Loki, bir dev ve aynı zamanda şekil değiştiren Thiazi tarafından yakalanır. Thiazi ve Loki antlaşma yaparlar. Bu antlaşmaya göre Loki ölümsüzlük ve gençlik elmalarının sahibi olan tanrıça Idunn'u tuzağa çekecektir. Thiazi Idunn'u yakalayacak ve böylece ölümsüzlük kazanacaktır. Ancak bu olay sonrasında tanrılarda yaşlanmaya başlar ve Loki'nin başı diğer tanrılarla derde girer. Bu yüzden Loki bu durumu düzeltmek için uğraşır ve Idunn'u Thiazi'nin elinden kurtarmasıyla sorun çözülür (Gaiman, 2019, s. 161-174).

Sevapların ve günahların ya da daha spesifik olarak kalbin tartılması birçok inanışta karşımıza çıkan bir fenomendir. Bu ifade bazen mecazi olarak söylene de bazen de maddi anlamda bir tartılmayı ifade eder. Bu anlatımlardan birine Zerdüştlükte rastlamaktayız. Bu inanışa göre adalet ve doğruluk meleği olan Astad teraziyi denetlemekle görevlidir. Ruhların dünyadaki makam ve mevkilerine bakmaksızın onların sadece sevap ve günahlarını tartar. Bunun sonucunda Mithra ruhun iyi ya da kötü olduğuna hüküm verir. İnsanlar erimiş metal nehrinden ilerleyerek cennete ulaşırlar ki bu kötü ruhların günahlarına kefarete olur. İyi ruhlara ise nehir ılık süt gibi gelir ve acı çekmeden ilerlerler (Akyar, 2018, s. 66).

Ölümsüzlüğün, reenkarnasyonun ve ruhun yargılanmasının iç içe geçtiği en ilginç örneklerden birisine Antik Mısır'da rastlamaktayız. Birçok inanç sisteminde insanın öldüğü andan itibaren fiilleri kısıtlanır, bir yargılama yapılır ve buna göre mükâfat ya da ceza alır. Ancak Antik Mısır inancına göre bir insan öldüğünde ve ruhu öteki dünyaya göç ettiğinde, insanın ruhu için bir takım aşılması gereken engeller bulunmaktadır. Öteki dünyada dağ, tepe, okyanus, dere gibi coğrafi engeller olduğu kadar ayrıca bazı kötücül varlıklarda bulunmaktadır. Eğer kişinin ruhu bu engelleri aşarsa nihayet Osiris'in salonuna gelir, kalbi bir tartıya koyulur ve ruhun kaderi belli olur. Ruhun karşılaştığı tüm bu engelleri aşmak içinse Ölümler Kitabı adı verilen bir literatür oluşturulmuştur. Bu kitap, 190 tane büyü ve formül içermektedir; ruh öteki dünyadaki zorluklarla ancak bu kitap sayesinde kurtulabilmektedir (Müller, 2021, s. 172-173).

Tanrıların yargılamasından başarısızlıkla çıkanların ruhu, Ruh Yiyici tarafından yenilerek ikinci kez öldürülürler. Ancak bu yargılamadan başarıyla çıkanlar ise Osiris, Ra, Thoth ve ya Hathor'un maiyetinde yerlerini alırlar. Bu noktadan sonra sonsuz yok oluş ve var oluş evrelerine geçerler. Ruh, Mısır'a benzeyen bir cennette yaşar ancak gece gelip güneş yok olduğunda ölüm geri gelir. Yıldızlar ve ruhlar her gece yok olup sonra yeniden doğarlar (Pinch, 2021, s. 151-153).

2.2.2.2. Genel Eskatoloji

Genel eskatoloji şu an ki dünyanın bir dönüşümünü ya da yok oluşunu açıklar. Yani bireysel değil evrensel bir dönüşüm vardır. Bu dönüşümde dünya bazen

iyiye giderken bazı geleneklere göre de kötüye gitmesi şeklinde yorumlanmıştır. Bazı geleneklerde dünyada kötülük giderek yayılır, dünyaya kargaşa hâkim olur. Bu durum bir dönüşümü gerektirir. Başka bazı geleneklerde ise dünya hayatı zaten mükemmel bir şekilde başlamıştır ancak bir süre sonra kötülük yayılır. Bu noktadan sonra insanlık yenilebilir, niteliği değişip devam edebilir ya da evren tamamen yok olur ve başka bir âlemde yeni bir hayat başlar. Bu hayat bildiğimiz şekliyle cennet ve cehennemdir (Toner, 2022).

Birçok mitte ya da dinde kıyamet alametleri adı altında anlatılar bulunmaktadır. Bu anlatılarda bahsedilen olaylar İslam'da ahir zaman adı verilen zaman geldiğinde vuku bulacaktır. Farklı isimlendirmeler yapılsa da birçok mitte ahir zaman inancı vardır. Örneğin Altay Türkleri “kalkancı çağ” yani “kalan son zaman” şeklinde bir ahir zaman inancına sahiplerdi. Bu zaman hakkında İslam'da ve birçok dinde olduğu gibi bir ahlaki çöküntüden ve coğrafi sıkıntılardan bahsedilir. Aile bağları zayıflar, güçsüze merhamet edilmez, kıtlıklar başlar, dağlar ters düz olur, liyakat sahipleri görev alamaz gibi. Yani hem maddi hem manevi olarak toplum bir çöküntü içinde hızla sona doğru gitmektedir (Çağatay, 1977, s. 1-10). Ancak bu noktada eskatolojiyi, Kıyamet Öncesi Eskatoloji ve Kıyamet Sonrası Eskatoloji şeklinde iki kısma ayırarak incelemek daha sağlıklı olacaktır.

Kıyamet Öncesi Eskatoloji grubunda yer alan inançlar genellikle bu dünya ile ilgili eskatoloji anlatımlarına sahiptir. Bu anlatımlara göre kıyamet vakti gelmeden önce bazı olaylar meydana gelecektir. Dünyanın başında olduğu gibi sonunda da tanrılar ve ona karşı gelenler savaşıacaktır. Tarihin sonu yaklaşırken bir kurtarıcı bekleme, Tanrı'nın yeryüzünde bir krallık kurmasıyla altın çağın yaşanması da bu şekilde bir eskatolojik düşüncedir (Batuk, 2001, s. 28).

Bazı inançlarda kurtuluşun gerçekleşmesi, kişinin kendi çabasından ziyade bir kurtarıcı yoluyla olacaktır. Bu kurtarıcılar bazen insan, bazen tanrı, bazen de iki durumu birden kendisinde bulduran bir varlık olabilir. Özellikle Hristiyanlar tarih boyunca İsa'nın hangisi olduğu konusunda bir çözüm arayışı içinde olmuşlardır (Aydın, 2015, s. 91). Antik mitlerde de karşımıza çıkan birçok kurtarıcı tasvir mevcuttur. Mısır'da Osiris, Babillilerde Marduk ve Temmuz, Suriyelilerde Esmun ve Adonis gibi (Wach, 1997, s. 250).

Kurtuluş anlayışı bazı temel farklılıklar olsa da bugün varlığı devam eden dinlerin büyük çoğunluğunda ve ölü dinlerin bazılarında görülmektedir. Hristiyanlık'ta bu anlayış, genel anlamda 'günahtan ve asli günahtan kurtulmanın yolu İsa Mesih'in yaşamı, ölümü ve dirilişi yoluyla' şeklinde yorumlanmaktadır. Buna ayrıca kefarete de denilmektedir. Hint dinlerinde kullanılan mokşa ve nirvana gibi kelimeler de, kurtuluş anlamına gelmektedir. Birçok inançta doğrudan doğruya kurtuluşu ifade eden kelimeler bulunmasa da dolaylı yoldan kurtuluşu ifade eden anlatımları görmek mümkündür. Özellikle geleneksel Afrika dinlerinde kurtuluşu ifade eden soyut kavramlar bulunmamaktadır. Barundiler tanrı için "Luvhunabaumda" ifadesini kullanırlar. Tanrı için kullanılan bu kelime "tehlikede olanları kurtarır" şeklinde tercüme edilmektedir. Gana Akanları'nın da benzer şekilde tanrı için "Aommubuwafré" kelimesini kullanırlar ki bu kelime "sıkıntılı anında onu çağırırısın" anlamına gelmektedir (Aydın, 2015, s. 75).

Genel anlamda dünyaya barışı getiren, siyasi düzeni sağlayan ya da kötücül yaratıklara karşı muzaffer kişiler olan kurtarıcı figürünün, başarısız olduğu spesifik bir örnek olarak İskandinav Mitolojisi gösterilebilir. Kehanete göre kötülük tanrısı Loki'nin başlatacağı savaşta ilk başta tüm insanlık yok olacaktır, ardından da buz devlerinin saldırısıyla neredeyse bütün tanrılar ölecektir. Ancak bu savaşta birkaç tanrı sağ kurtulacaktır ve dünyada hayatı yeniden başlatacaktır. İskandinav halklarının Ragnarok gelene kadar Valhalla adı verilen bir cennette tanrılarla olacağı inançları da mevcuttur. Valhalla'ya sadece savaşta ölen kişiler gidebilmektedir. Özetle bir ahiret inancı olmasına rağmen ahiret hayatı sonsuz değildir. Ragnarok vuku bulduğunda ruhun da sonu gelecektir (Gaiman, 2019, s. 239-349).

Kıyamet Sonrası Eskatolojisinde ise kıyamet sonrasında gerçekleşecek olan yargı, sorgu, cennet cehennem hayatı ve ebedi yaşam değerlendirilmektedir. Daha önce bazı inançlardan yargılamaların nasıl olacağına dair örnekler vermiştik. Ancak her dinin durumu kendi içerisinde değerlendirilmelidir. İslam'a göre bir kişinin sorgusu dünya tamamen yok olduktan sonra gerçekleşecektir. Fakat Hristiyanlıkta bu sorgu dünya üzerinde gerçekleşecek olan birinci dirilme sonucunda olacaktır. Bu bakımdan ikinci diriliş ebedi yaşamın başlamasıdır (Batuk, 2001, s. 28).

Birçok inanç bir yargı sürecinden bahsederken bu olayın gerçekleşeceği mekân olarak bu evrenin dışında bir başka manevi âlemden bahseder. Ufak

farklılıklar olsa da çoğunluğu manevi âlemde bir dirilişten, yargı sürecinden ve sonrasında bir cennet-cehennem hayatından bahseder. Fakat Hristiyanlık bu konuda genel çoğunluktan ayrılır. Tanrı'nın Krallığı adı verilen, Yehova'nın dünyada kuracağı ve İsa Mesih'in krallık edeceği bin yıllık bir saadet sürecinden Yeni Ahit'te bahsedilir (Kutsal Kitap, 2018). Bu süre zarfında İsa Mesih insanları yargılar. Ardından yeryüzü yok edilir ve inananlar Mesih'le birlikte gökyüzündeki cennete yükselirler. Cennetin nasıl bir yer olduğu konusunda ise somut bir tasvir yapılmamıştır. Genel olarak cennet; Mesih'le birlikte olmayı, Tanrı'yı yüz yüze görmeyi ve ebedi sevgiye karşılık gelmektedir. Aynı şekilde cehennem, Tanrı'dan uzak olmayı ifade etse de İslam'a benzer bir cehennem anlayışına da İncil'de rastlamak mümkündür (Kutsal Kitap, 2018). Buraya İblisler ve inanmayanlar atılacaktır. Bunun yanında Hristiyanlar cennet ve cehennem arasındaki bir mekân olan a'rafa da inanırlar (Gündüz, 2018, s. 101-102).

A'raf inancı İslam literatürünün de konularından birisi olmuştur. Kur'an-ı Kerim'in yedinci suresinin adının el-Araf olması ve bu surede "ashabü'l-araf" ifadesinin geçmesi sebebiyle müfessirler bu kelime ile kastedilen yer ve burada bulunacak kişiler hakkında farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Müfessirler tarafından birçok farklı görüş beyan edilmiş fakat bu görüşlerden dört tanesi daha fazla müfessir tarafından desteklenmiştir. İlk görüşe göre bu kelime iyi ve kötü amelleri eşit olan kişileri ifade etmektedir. İkinci görüş ashabü'l-a'rafın ahirette müminleri ve kâfirleri yüzlerinden tanıyacak olan meleklerin olduğu görüşünü savunmuştur. Üçüncü görüş peygamberler, şehitler ve âlimlerin ashabü'l-araf olduğunu savunmuştur ki Hasan-ı Basri ve Fahreddin er-Razi'de bu görüştedir. Dördüncü ve son görüş göre ise fetret ehli denilen yani yaşadığı dönemde bir peygamberin tebliği ile karşılaşmayan ve bu sebeple cennete ya da cehenneme girmelerine gerek görülmeyecek kişilerin kastedildiğini iddia eder (Yavuz, 1991, s. 259).

2.2.3. Türk Mitolojisi ve Eskatoloji

İnsanlığın varoluşundan beri ölüm, kıyamet ve kâinatın sonu gibi konular, insanların zihnini meşgul eden konulardan biri olmuştur. Her canlının bir gün öleceği gerçeği, toplumların inançlarında çeşitli düşüncelerin oluşmasına yol açmıştır. Bazı toplumlar ölümden sonra hayatın devam ettiğini düşünürken, bazıları ise ölümden

sonra hayatın sona erdiğini düşünmektedir. Dünyanın sonuna dair kıyamet anlatıları da toplumdan topluma farklılık göstermektedir.

Her inançta evrenin ve insanoğlunun yaradılışı konuları yer aldığı gibi kâinatın ve âdemoğlunun yok olması, yani kıyamet anlatıları da geniş yer bulmaktadır. Kıyamet anlatıları, insanlık için ürkütücü olsa da her mitte, her inançta ve her toplumda ilgi gören bir konu olmuştur. Kıyametle alakalı mitolojik anlatılar arasında çeşitli farklılıklar yer alsa da hepsinin sonucunda dünyanın yok olacağı gerçeği insanları karşılamaktadır.

Türk mitolojisine göre iki farklı dünya vardır. “Bu acun” olarak adlandırılan dünya, kişinin ilk hayatındaki bu dünyadır. “Ol acun” olarak adlandırılan ve kişinin ölümünün ardından ruhunun yaşayacağı dünya ise öbür dünyadır. Eski Türk kaynaklarında sıkça geçen “Bu acun, ol acun” sözünde belirtilen bu dünya, ölümlü (ölümlü) acundur. Ol acun yani öbür dünya ise menggü (ebedî) acundur (Ögel, 2014, s. 307)

Türk mitolojisinde ölüm, ruhun bedeni terk etmesi olarak tanımlanmaktadır. Ölen kişinin ruhu, ölümden sonra ruhlar ülkesine gider. Ruhlar ülkesi, Türk mitolojisinde genellikle gökyüzünde yer alan bir yer olarak tasvir edilir. Türk mitolojisinde ölüm, bir son olarak değil, bir başlangıç olarak da görülmektedir. Ölen kişinin ruhu, ölümden sonra yeni bir hayata başlar. Bu yeni hayat, ölen kişinin dünyadaki yaptığı iyilik ve kötülüklere göre şekillenir.

Eski Türklerde öbür dünya inancının varlığını gösteren en güzel kanıt, kurgan geleneğidir. Nitekim eski Türklere ait kurganlarda, ölüyle beraber ölüye ait kişisel eşyalar da bulunmaktadır. Bu durum ölümden sonra hayatın öbür dünyada devam ettiği düşüncesinin bir göstergesidir.

Ön-Türk devri kültürlerinde kurganlarda yer alan cesetlerin üzerine, kanı temsilen kırmızı aşı boyası sürülmesi, dirilmenin bir sembolü olarak kişinin yeniden hayata kavuşacağına işaret etmektedir. Ayrıca cesedin kurganlara cenin pozisyonunda gömülmesi de insanın doğmadan önceki ana karnındaki pozisyonu olarak yeniden doğuşu ifade etmektedir (Çoruhlu, 2022, s. 189).

Türk mitolojisinde var olan başka bir inanca göre, insan ölünce tini bedenden ayrılarak Tanrıya geriye dönecektir (Çoruhlu, 2022, s. 185). Kişinin ölümü ile

birlikte bu dünyadan öbür dünyaya intikali, kuş biçimindeki ruhu ile olmaktadır. İnsan vefat edince tını, kuş gibi uçarak göğe yükselmektedir. 'Uçmağa vardı' sözü de bu düşünceden gelmektedir. (Göner, 2020, s. 277).

Eski Türklerde, ölüm Tanrı'nın takdiri neticesinde gerçekleşmektedir. Tanrı'nın insana biçtiği ömür tükenince, insanoğlunun bu dünyadaki hayatı sona ermektedir. Eski Türklerde de kişinin ölmesi neticesinde onun toprağa gömüldüğü bilinmektedir.

Türlere ait yaratılış destanlarının büyük bir çoğunluğunda, kişinin hammaddesi toprak olduğu için, Türklerin bu durumu göz önünde bulundurarak ölümlerini toprağa gömdüğü düşünülebilir. Bazı kaynaklarda eski Türklerde ölen kişilerin toprağa gömülmekle beraber, bazılarının bedenlerinin yakıldığına dair anlatılar olsa da cesedin yakılması uygulamasının gerekli durumlarda kullanıldığı varsayılabilir.

Türk mitolojisine göre ateşin temizleyici bir özelliği olduğu için herhangi bir bulaşıcı hastalık durumunda, hastalığı yok etmek adına kişinin bedeni yakılarak hastalıklardan arındırılmış olabilir. Öte yandan eski Türk düşüncesine göre öbür dünyanın, bu dünyaya benzemekle birlikte tersi olduğu düşüncesi hâkimdir. Yani bu dünyada gündüzken, öbür dünyada gecedir (Çoruhlu, 2021, s. 320). Bu sebeple bu dünyada yakılan cesedin küllerinin, öbür dünyada bütün hale geleceği düşünülmüş olabilir. Ancak cesedin yakılması durumunda da külleri gömmek elzemdir. Nitekim ölen kişinin öbür dünyada kullanacağı eşyalarının, kurganın içerisinde olması gerekmektedir. Çin hanedan tarihlerinden anlaşıldığı üzere Göktürkler döneminde cesedi yakma uygulaması terk edilmiştir. Eski Türk inancında, ölen kişiyi hemcinsi yıkamaktadır. Bu uygulama Gök Tengri inancını üstün bir ahlaka sahip olduğunun göstergesidir (Çoruhlu, 2021, s. 301).

Eski Türk inancına göre insanoğlu bu dünyada yaptığı iyilik ve kötülöklere göre öbür dünyada ceza ya da mükâfat alacaktır. İşlediği sevapları yani muyanları fazla olanlar mükâfatlandırılacak, günahları fazla olan yazuklular ise cezalandırılacaktır (Gömeç, 2020, s. 106-107).

İyi insanların mükâfatı uçmağın nimetlerinden faydalanarak güzel bir hayat yaşamaktır. Kötü insanlar ise cezalarını tamuda çekecektir. Uçmak adı verilen cennet gökyüzünde bulunurken, tamu olarak isimlendirilen cehennem ise yerin altındadır.

Eski Türk metinlerinde cehennemin adı Tüpken Kara Tamu olarak da geçmektedir (Ögel, 2014, s. 468)

Kimin uçmağa kimin tamuya gideceği konusunda, Radloff'un Verbitskiy'in (1886) derlediği Altay Yaradılış Destanları adlı eseri yol gösterebilir. Destanda, Erlik'in hilelerine kanmayıp, günah işlemeyenlerin uçmağa varacağına, aksi davrananların ise Tamu'da Erlik'in halkı olacağına işaret edilmektedir. Hatta destanın bir kısmında Tanrı, şeytana şöyle demektedir:

“Benden suç saklayanlar, senin halkın olsunlar!

Günahkâr olanlarsa, senin malın olsunlar!

Senin suçundan kaçan, gelsin kul olsun bana,

Günahından gizlenen, gelip sığınsın bana!” (Ögel, 2014, s. 487)

Eski Türk dininde yer alan ölümün şekliyle alakalı olarak da Radloff'un derlediği Altay Yaradılış Destanı'ndan anlaşıldığı kadarıyla kendisini öldüren insanlar günah işlemiş sayılmaktadır. Bu kişiler uçmağa kabul edilmeyecektir. İntihar etmenin karşılığı olarak tamuya gideceklerdir. Tanrı'ya ve Hakan'a hizmet için savaşta ölenler ise uçmağa varacaktır.

Eski Türklere ait kıyamet anlatılarını, Orhun Abidelerinde görmek mümkündür. Kül Tigin Yazıtı'nın doğu yüzünde yer alan, “Türk oguz beğleri budun eşidin! Üze tenri basmasar, asra yir telinmeser türk budun, ilinin törünün kem artalı?” ifadesi, Hüseyin Namık Orkun tarafından, “Ey Türk, Oğuz Beyleri; kavmi, işidin: yukarıda gök basmasa, aşağıda yer delinmese Türk milleti ülkeni, türeni kim bozar?” şeklinde günümüz Türkçesine tercüme edilmiştir (Orkun, 1987, s. 38-40).

Nitekim Tanrı'nın temsilcisi olarak yeryüzünde Türk hükümdarının kurmuş olduğu düzen bozulursa; devlet, töre ve ulus yok olacaktır. Türk milleti yok olunca, acunun varlığının bir manası olmayacaktır. Çünkü kötülüğün temsilcisi olan düşman zafer kazanınca, dünyada kargaşa hâkim olacaktır ve acun kötü bir yer haline gelecektir (Çoruhlu, 2021, s. 89-90). Bütün bu kötülükler neticesinde Gök Tengri kıyameti başlatacak ve acunu yok edecektir.

2.2.4. Ölüm

2.2.4.1. Ölüm Nedir?

Her insanın; nefes almak, yürümek, büyümek ve yaşlanmak gibi yaşadığı en temel şeylerin arasında ölüm de vardır. Kişinin hayatının ve aldığı nefesin son bulması kaçınılmazdır. Bazı ölümler beklenmektedir, neredeyse zamanı bilinmektedir. Ölüm kimi için çok korkutucu olacağı gibi kimi içinse kurtarıcı bir hal almaktadır. Çok genç bir insanın ölümünün üzücü ve erken olması ya da çok yaşlı ve hasta birinin ölümünün ne kadar da olsa rahatlatıcı olması gibi... kimi zaman bu ölümün müsebbibi hastalıklardır. Bazen de nefesin bitmesi kazalara bağlıdır.

Kamus-i Türkî’de ölüm şu şekilde tanımlanır: “Yaşamaz olmak, can vermek, terk-i hayat etmek, vefat, irtihal etmek, fevt olmak, solmak, yumuşamak, pejmurde olmak, kıvamı gaib edip düşmek, pek ziyade sıkılmak, pek şiddetli korku veya dehşet ve ızdırap ve zahmet çekmek, hükmü kalmamak” (Sami, 1978, s. 222).

Ölümün tıbbi tanımı, beyin ölümü olarak da bilinen beyin sapı ölümüne dayanır. Beyin sapı, vücudun temel yaşamsal fonksiyonlarını kontrol eden kısımdır. Beyin sapı öldüğünde, solunum, kalp atışı ve diğer hayati fonksiyonlar durur.

Ölüm, her canlı için kaçınılmaz bir süreçtir. Yaşlanma, hastalık, kaza veya şiddet gibi çeşitli nedenlerle ölüm meydana gelebilir.

Ölüm, genellikle bir dizi aşamadan oluşur:

- Ölüm öncesi dönem: Bu dönem, ölüme yakın olan kişinin yaşamsal fonksiyonlarında yavaş yavaş bir bozulma ile karakterizedir. Bu dönemde kişide yorgunluk, halsizlik, iştahsızlık, nefes darlığı ve baş dönmesi gibi belirtiler görülebilir.
- Ölüm anı: Bu dönemde kişide bilinç kaybı, solunum ve kalp atışının durması gibi ölümle ilgili belirtiler görülür.
- Ölüm sonrası dönem: Bu dönemde, kişinin vücudu çürümeye başlar.

Ölüm, felsefi ve dini açıdan da önemli bir kavramdır. Felsefede ölüm, yaşamın anlamı ve amacı gibi temel sorularla ilgilidir. Dinlerde ise ölüm, genellikle öbür dünyaya geçiş olarak görülür.

Ölüm, birçok açıdan da kapalı bir olgudur ve içeriği tam olarak ancak yaşanınca anlaşılabilir. Kişinin ölüm anındaki çaresiz halleri, insanları daima korku haline ve dehşete düşürmüştür ve çare aramaya itmiştir.

Birçok medeniyette ölümler ile ilgili farklı ritüeller bulunmaktadır. Hristiyanlıkta ölümlerin sergilenmesi, Hinduizm'de yakılması, antik İskandinav inancında bir kayık üstünde suya bırakılması, Zerdüştlükte cesedin çürümeye terk edilip leşçil kuşlara bırakılması veya kafatasının alınıp saklanması gibi çeşitli adetler de vardır. Cesedin yıkanması, süslenmesi, boyanması veya mumyalaştırılması ya da çiğ, pişirilmiş veya çürümüş olarak yenilmesi; ölünün mezarının bulunduğu yere ya da temsili bir anıtsal mezar yapılması veya mezarın üstünün sadece çakıl, vb. şeylerle örtülmesi de yine farklı adetler arasındadır. Aynı zamanda ölünün mezarına yiyecek, süs eşyaları, av araçları, vb. bırakılması veya mezarın sulanması gibi ölüme ilişkin inanış ve pratiklerin çeşitliliği ve farklılığı ölümün kültürel yönünü gösterir (Özer, 2016, s. 2).

2.2.4.2. Psikolojik Olarak Ölüm

Ölüm, hem ölen kişi hem de yakınları için zor bir deneyim olabilir. Ölen kişinin yakınları, üzüntü, öfke, suçluluk gibi duygular yaşayabilirler.

Ölümlerle başa çıkmak için çeşitli yöntemler vardır. Bunlar arasında konuşma terapisi, grup terapisi ve ilaç tedavisi yer alır.

Sonuç olarak, ölüm, yaşamın doğal bir parçasıdır. Ölümünden korkmak yerine, onu bir son değil, bir başlangıç olarak görmek önemlidir.

Semavi dinlerde ölüm anındaki korku diğer inançlara göre daha azdır. Bu dinlerde ölümden sonraki yaşam için daha çok korku ve endişe duyulur. Tasavvuf inancında ise, ölüm bir ayrılıktan ziyade sevgiliye kavuşma, vuslat halini almıştır. Bu sebepten ötürü, mutasavvıflar ölümü arzular ve beklerler.

2.2.4.3. İnsan ve Ölümlüğü Arasındaki Bağlantı

İnsan, biyolojik bir varlık olarak, yaşamının bir noktasında ölümle yüzleşmek zorundadır. Ölüm, yaşamın sona ermesi, tüm biyolojik işlevlerin geri döndürülemez bir şekilde durmasıdır. Bu, insanın varoluşunun kaçınılmaz bir gerçeğidir.

İnsan, ölümün farkında olan bir varlıktır. Bu farkındalık, insanın varoluşuna anlam ve değer kazandıran bir unsurdur. Ölüm, insanın yaşamının sınırlı olduğunu ve her anın kıymetini bilerek yaşaması gerektiğini hatırlatır.

Ölüm, insanın varoluşunu tehdit eden bir olgu olarak da algılanabilir. İnsan, ölümden korkar çünkü ölüm, yaşamın sonu ve bilinmeyenin başlangıcıdır. Ölüm korkusu, insanın yaşamdan zevk almasını engelleyebilir ve varoluşunun anlamını yitirmesine neden olabilir.

İnsan, ölümün anlamını farklı şekillerde yorumlayabilir. Bazı insanlar, ölümden sonra yaşamın devam edeceğine inanır. Bu inanış, ölüm korkusunu azaltabilir ve insanın varoluşuna anlam katabilir. Diğer insanlar ise, ölümden sonra yaşamın sona ereceğine inanır. Bu inanış, ölüm korkusunu artırabilir ve insanın varoluşuna anlamsızlık katabilir.

İnsan, ölümün anlamını felsefi olarak da sorgulayabilir. Bu sorgulama, insanın varoluşunun anlamını ve amacını kavramasına yardımcı olabilir. Ölüm, insanın varoluşunun ayrılmaz bir parçasıdır. Bu gerçeği kabul etmek, insanın yaşamına anlam ve değer kazandırabilir. Ölüm, insanın varoluşunu şekillendiren önemli bir faktördür. Ölüm, insanın aşağıdaki şekillerde insan doğası üzerinde etkilidir:

- Yaşam algısı: Ölüm, insanın yaşamının sınırlı olduğunu ve her anın kıymetini bilerek yaşaması gerektiğini hatırlatır. Bu, insanın yaşamdan daha fazla zevk almasını ve varoluşunun anlamını bulması için çaba göstermesini sağlayabilir.
- Değer yargıları: Ölüm, insanın değer yargılarını şekillendirebilir. Örneğin, insan, ölümden sonra yaşamın devam edeceğine inandığı takdirde, maddiyata ve dünyevi hazlara daha az değer verebilir.
- Kişilik gelişimi: Ölüm, insanın kişilik gelişimini etkileyebilir. Örneğin, insan, ölüm korkusunu yenmeyi başardığı takdirde, daha cesur ve kararlı bir kişiliğe sahip olabilir.

İnsan, ölümlle yüzleşmek zorundadır. Bu yüzleşmeyi sağlıklı bir şekilde yapmak için aşağıdaki adımlar yardımcı olabilir:

- Ölümü kabul etmek: Ölüm, yaşamın kaçınılmaz bir gerçeğidir. Bu gerçeği kabul etmek, ölümlle yüzleşmenin ilk adımı olabilir.
- Ölümün anlamını sorgulamak: Ölüm, insanın varoluşunun anlamını sorgulayabileceği önemli bir konudur. Bu sorgulama, insanın varoluşuna anlam ve değer kazandırabilir.
- Ölüme hazırlanmak: Ölüm, her an gelebilir. Bu nedenle, insan, ölüme hazırlıklı olmak için bazı adımlar atabilir. Örneğin, sevdikleriyle vakit geçirebilir, vasiyet yazabilir ve yaşamını anlamlı kılabilecek işler yapabilir.

Ölüm, insanın varoluşunun kaçınılmaz bir gerçeğidir. Bu gerçeği kabul etmek ve ölümlle yüzleşmek, insanın yaşamına anlam ve değer kazandırabilir.

2.2.4.4. Ölüm Korkusu ve Ruhsal Huzura Kavuşma İsteği

Ölüm korkusu, insanın doğal bir duygusudur. Bu korku, bilincin sona ermesi, varoluşun sona ermesi fikrinden kaynaklanır. İnsan, bilincinin ve varoluşunun devam etmesini istediği için ölümden korkar. Ölüm korkusu, farklı şekillerde ortaya çıkabilir. Bazı insanlar ölümden açıkça korkarken, bazıları ölüm fikrinden rahatsızlık duyar. Bazı insanlar ölümden sonra ne olacağını merak ederken, bazıları ölümden sonra hiçbir şeyin olmayacağını düşünür. Ölüm korkusu, kişinin yaşam tarzını, ilişkilerini ve davranışlarını etkileyebilir. Ölüm korkusu olan kişiler, hayattan zevk almakta zorlanabilir, risk almaktan kaçınabilir ve ölüme yakın olan kişilerle temastan kaçınabilir. Ölüm korkusunu azaltmak için çeşitli yöntemler kullanılabilir. Bu yöntemler arasında, ölüm hakkında bilgi edinmek, ölüme hazırlıklı olmak, ölümden sonra ne olacağına dair bir inanç sistemi geliştirmek ve ölümlle yüzleşebilen kişilerle konuşmak sayılabilir.

Ölüm korkusunu azaltmanın en önemli yollarından biri, ölüm hakkında bilgi edinmektir. Ölüm hakkında bilgi edinmek, ölüm sürecini ve ölümden sonra ne olabileceğini daha iyi anlamamızı sağlar. Bu da, ölüm fikrini daha az korkutucu hale getirir. Ölüme hazırlıklı olmak da ölüm korkusunu azaltmaya yardımcı olabilir. Ölümlle ilgili planlar yapmak, ölümden sonra sevdiklerimizin ne yapacağını bilmek,

ölüm korkusunu azaltmaya yardımcı olabilir. Ölümden sonra ne olacağına dair bir inanç sistemi geliştirmek de ölüm korkusunu azaltabilir. Ölümden sonra cennet, cehennem, reenkarnasyon gibi bir inanç sistemi, ölümden sonra bir hayat olduğuna dair bir umut verir. Bu da, ölüm fikrini daha az korkutucu hale getirir.

Ölümlle yüzleşebilen kişilerle konuşmak da ölüm korkusunu azaltmaya yardımcı olabilir. Ölümden korkmayan, ölümden sonra ne olacağına dair bir inançları olan kişilerle konuşmak, ölüm fikrini daha az korkutucu hale getirebilir. Ölüm korkusu, insanın doğal bir duygusudur. Ancak, ölüm korkusunu azaltmak için çeşitli yöntemler kullanılabilir. Bu yöntemler, kişinin ölüm korkusunu daha az korkutucu hale getirebilir ve kişinin hayatına daha fazla anlam katabilir.

3.YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli

Türkler ilk çağlardan itibaren yaşantılarıyla merak uyandırmıştır. Gerek batılı gerekse doğulu milletlerin kaynaklarında birçok kez Türkler konu edinilmiştir. Ayrıca tüccarlara ve seyyahlara ait yazılı kaynaklarda da birçok kez bahsedilmiştir. Bu kaynaklar incelendiğinde görülmektedir ki Türkler ölümle yaşayan bir millet olmuşlardır. Bu çalışmada Türklerin bu yönü bahse konu olmuş ve ölümden sonraki hayat hakkındaki fikirleri genel olarak ele alınmaya çalışılmıştır.

3.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni tüm Türk tarihi olarak nitelenebilir. Yani Türklerin tarih sahnesine çıktığı ilk andan itibaren onlar hakkında yazılmış tüm devlet arşivleri, seyyah notları, mezar kalıntıları, dini yapılar ve günümüzde yazılmış eserler gibi Türklerin dini hayatına dair fikir sahibi olabileceğimiz tüm kaynaklar, araştırmamızın evrenini oluşturmaktadır. Türklerin İslam öncesi dönemde, farklı zamanlardaki inanışları ve bu inanışlar neticesinde oluşan ölüm ve öteki dünya tasavvuru ise araştırmamızın örneklemine oluşturmaktadır.

3.3. Veri Toplama Araç ve Teknikleri

Araştırmamız ikincil veri toplama tekniğiyle yazılmıştır. Daha önce kaleme alınmış bilimsel dergilerdeki makaleler, kitaplar ve internet sitelerinden alınmış veriler analiz edilmiş ve konuya uygunluğu bağlamında araştırmamızda kullanılmıştır.

3.4. Verilerin Toplama Süreci

Araştırmamızın verileri kaynakçada belirtilen bilimsel dergi makaleleri, kitaplar ve internet sitelerinden toplanmıştır. Araştırmamızdaki verilerin toplama süreci ise 2022-2024 yılları arasında gerçekleştirilmiştir.

3.5. Verileri Analizi

Bu çalışmanın hazırlanmasında Eski Türklerin dini hayatı hakkında yazılmış eserler çalışmanın ana kaynaklarını oluşturmuştur. Türklerin İslam öncesi inanç sistemlerine dair önemli eserleri bulunan Bahaeddin Ögel'in, Yaşar Çoruhlu'nun ve Abdülkadir İnan'ın eserlerinden ve bu konuda ya da bu konuya yardımcı olacak şekilde yazılmış makale, kitap ve yüksek lisans tezlerinden istifade edilmiştir.

Kişi ve kavramlarla ilgili bilgiler büyük oranda Türkiye Diyanet Vakfı'nın hazırlamış olduğu *İslam Ansiklopedisi*'den alınmıştır. *İslam Ansiklopedisi*'nden aktarılmayan kavramlar ise konu ile ilgili yazılmış diğer eserlere aittir.

4. BULGULAR VE YORUMLAR

4.1. Eski Türkler Kimdir?

Eski Türkler, Orta Asya'da yaşayan ve günümüz Türklerinin atası olarak kabul edilen topluluklardır. Bu topluluklar, MÖ 7. yüzyıldan itibaren tarih sahnesinde görülmeye başlamış ve MS 13. yüzyıla kadar Orta Asya'nın büyük bir bölümünü kontrol etmişlerdir.

Eski Türkler, genellikle göçebe bir hayat sürmüşlerdir. At, koyun ve sığır gibi hayvanlarla beslenmişlerdir. Savaşçı bir toplum olarak, sık sık komşularıyla savaşmışlardır.

Eski Türklerin en önemli özellikleri şunlardır:

- Göçebe bir hayat sürmüşlerdir.
- At, koyun ve sığır gibi hayvanlarla beslenmişlerdir.
- Savaşçı bir toplum olarak, sık sık komşularıyla savaşmışlardır.
- Türk dilini konuşmuşlardır.
- Orta Asya'da büyük bir imparatorluk kurmayı başarmışlardır.

Eski Türklerin en önemli toplulukları şunlardır:

- **İskitler:** MÖ 7. yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkmış bir topluluktur. Atlı okçuluk konusunda uzmanlaşmışlardır.
- **Hunlar:** MÖ 3. yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkmış bir topluluktur. Büyük bir imparatorluk kurmayı başarmışlardır.
- **Göktürkler:** MS 6. yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkmış bir topluluktur. İlk Türk devleti olan Göktürk Kağanlığını kurdular.

- **Uygurlar:** MS 7. yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkmış bir topluluktur. Uygurlar, Buda inancını benimsemişler ve önemli bir kültürel gelişme göstermişlerdir.
- **Karahanlılar:** MS 9. yüzyılda Orta Asya'da ortaya çıkmış bir topluluktur. Karahanlılar, İslamiyet'i kabul eden ilk Türk devletidir.

Eski Türkler, Türk tarihinin ve kültürünün temellerini atmış topluluklardır. Onların başarıları, günümüz Türklerinin var olmasını sağlayan önemli bir faktördür.

4.2. Eski Türklerde İslamiyet Öncesindeki Adet-İnanç ve Pratikler

4.2.1. Sihir ve Büyü

Büyü, iki temel düşünceye dayanır. Bunlardan ilki benzerlik ilkesidir ki benzer şeyler birbirini etkiler. Örneğin, bir düşmanın küçük bir heykelini yakıp yok ederek onu da yok etmek mümkündür. Diğer ilke ise temas ilkesidir. Bir şeye dokunmuş olan başka bir şey de onunla aynı özelliklere sahip olur. Örneğin, bir büyücü bir hastanın giysilerine dokunarak onun üzerindeki hastalığı alır (Artun, 2007, s. 16-17).

Taklit büyüünde en sık görülen pratikler yakma, kesme ve parçalamadır. Örneğin, bir düşmanı öldürmek için onun heykelini; çamurdan, ağaçtan, balmumundan şeklini yapmak ve bu yapılan figürü yakmak, yakma pratiğine örnektir. Bir diğer örnek ise Peru halkından olan kişiler, sevmedikleri veya kendisinden korktukları birinin figürünü yağ ve tahılı karıştırarak yapıyorlardı. Yaptıkları bu cismi o kişinin kullandığı bir yol üzerinde yakarlar ve o kişinin de ruhunun yanmasına niyet alırlardı.

Temas büyüünde ise kişinin saçı, tırnağı, kirpiği, dişi veya elbisesinden bir parça kullanılırdı. Bu parçaya sahip olan kişi, o kişi üzerinde isterse olumlu isterse de olumsuz etkilere sahip olabiliyordu (Örnek, 1988, s. 141-144).

Altay Şamanizm inancında da sihirbazlık ve büyücülük büyük yer kaplamaktadır. Bunun nedeni ise buldukları coğrafya sebebi ile iklimin sert olması ve insanların doğaya etki edememelerinin sonucu olarak insanlarda tepkiye sebep

olmasıdır. Hassas olan kişilerin görevi sihirbaz din adamı olmaktır. Bu sihirbazlar zamanla yerlerini Şamanlara devretmişlerdir.

Şamanlar ayrıca hastaları tedavi ederken, soyut ayinler ve simgesel işlemler yapmaktadırlar. Bu ayinler hastaların kötü ruhlarla nasıl savaştıklarını ve nasıl hasta olduklarını temsil etmektedir. Bu tedavi bütün topluluğun önünde yapıldığı için hem toplum hem de hastalanan kişi açısından o dönemin psikanalizini de yapılabilmektedir.

Büyünün amacı her zaman olumsuz da olmayabilir. Kadim Türklerde gördüğümüz bazı uygulamalar ak büyü olarak adlandırılmaktaydı. Bu uygulamalardan bazıları; yağmur yağdırmak, ekinleri büyütmek, avın bereketli olmasını talep etmek, düşmanın ölmesi veya kötülüklerin uzaklaştırılması gibi... Kara büyü olarak adlandırılan uygulamalarda amaç ise kişinin başına felaket ya da ölüm getirmektir (Tezcan, 1996, s. 120-121).

Bazı toplumlar ise hayvanların sahip olduğu güç ve yetenekleri kullanmaya çalışmışlardır. Hatta hayvanların bazı uzuvlarının geleceği bilme gücüne sahip olduğuna inanmışlardır. Bu uzuvlardan en önemlisi kürek kemiği ve bağırsaklardır. Çin kaynaklarında anlatıldığına göre; Hun kralı hastalanan annesine şifa olması amacıyla hayvan bağırsaklarına bakmaktadır. Cengiz Han ise koyun kürek kemiğine danışmadan asla sefer planı yapmazdı. Memluk Türkleri ise iyi veya kötü sonuçlanacak olayları kürek kemiğinden öğrenmişlerdir (Avcıoğlu, 1995, s. 373-374).

4.2.2. Falcılık ve Kehanet

Falcılık, Şamanizm inancında önemli bir yere sahiptir. Şamanizm'de fal, gelecekte haber almak ve doğaüstü güçlerle iletişim kurmak için kullanılan bir yöntemdir. Kaşgarlı Mahmud, Divani Lügati't-Türk adlı eserinde, bu kelimeyi "falcılık, kâhinlik ve yürektekini dışarı çıkarmak" diye açıklamaktadır (c5, s218).

Eski Türkçede "ırk" kelimesi "fal" anlamına gelir. Bugün Anadolu'da da "ırk bakmak" ifadesi fal bakmak anlamında kullanılmaktadır. Fal bakmak için kullanılan nesnelere göre falcılar farklı isimlere sahip olmaktadır; yogruncu (su ve yağda eriyen balmumu), kumalakçı (kum ve taş) ve ırımçı (ip ve bez parçaları) gibi (İnan,

1995, s. 151-152) . Saha Türklerinin ilk oyununun Argıl olduğu bilinmektedir. Argıl oyununda, kişi, gelecekte haber vermektedir.

Gerek Şamanistlerde gerek Kırgız boylarında gerek Nogaylarda gerek Altaylarda en çok bakılan fal çeşidi kürek kemiği falıdır. Nogay destanlarında kürek kemiği falına sıkça rastlanılır. Bu sebepten dolayı kürek kemiğine olan saygı büyüktür, kırılmadan köpeklere yem olarak atılmaz (İnan, 1995, s. 153-155).

4.2.3 Şekil-Don Değişirme (Metamorphose)

Eski insanlara göre dünya üzerinde birçok varlık bulunur ve bu varlıklar her bir kuvvetin taşıyıcısıdır. Hâlihazırda bir cisim farklı görünümlere de sahip olabilmektedir ancak bu görünümler kalıcı değildir. Aslolan özelliğe her zaman geriye dönmektedir. Şekil değiştirme her zaman için bir üstün güç tarafından uygulanmaktadır. Var olan inanışlara göre bu üstün güçler ya sihirbaz ya tanrı ya cadı ya da evliya gibi kişilerdir. Şekil değiştirmeye ilkel insanlar ‘don değiştirme’ de demişlerdir. Don değiştirme; bir iyiliğe karşılık verilen ödül veya kötülüğe karşı verilen ceza olarak görülür. Türklerin destanlarında don değiştirme terimine ek ‘donuna girmek’ deyimini de kullanılmaktadır. Genellikle bu uygulama bir hayvanın donuna girmek adını alır (Boratav, 1978, s. 109).

Geyik, kuş ya da herhangi bir hayvanın donuna girme uygulaması Türklere Şamanizm’den geçmiş gibi görünse de aslında Budizm’den geçmiştir (Ocak, 1983, s. 155).

4.2.4. Tanrının İnsan Şeklinde Görünmesi

Kadim Türklerde var olan inanışlara göre tanrı insan kılığına girebilmektedir. Özellikle Altayların Ay-Mangus hikâyesinde, bir çocuğa adını insan şekline bürünen tanrı koymuştur. Tanrının ismini koyacağını öğrenen çocuk tanrıyı aramaya başlar. Bir süre dolaştıktan sonra, kayın ağacının yanında oturan bir ihtiyarın kendisini çağırdığını duyar. İhtiyarın sesi insan sesine benzer bir sestir. Çocuk kendisine Ay-Mangus adının verildiğini duyar ihtiyardan. Çocuk daha sonra merak ederek ihtiyara kim olduğunu sorar ve ihtiyardan şu cevabı alır: “ Ben insan değilim. Ben yaradan tanrırım. Babasız bir insana ad verdim” (Ocak, 1983, s. 112).

4.2.5. Bayram, Tören ve Ayınlar

Kadim Türklerde bayramların bazı olaylardan sonra yapıldığına şahit olunmuştur. Bu olaylar genellikle; salgın hastalıklar, kıtlıklar, büyük afetler, savaşlar sığır adı verilen büyük avlar ve insanları ilgilendiren büyülerin bozulması şeklinde sıralanabilir (Uraz, 1994, s. 238).

Ayzıt bayramı adı verilen kutlamalar Altaylarda tanrılar adına kutlanırdı. Ayzıt bayramı hem yaz hem de kış mevsiminde yapılmaktaydı. Yaz mevsiminde olan kutlamalara ak şamanlar katılır ve onlar idare ederlerdi. Kış mevsiminde yapılan törenlere ise kara şamanlar tarafından idare edilirdi. Yaz törenlerine kadınlar katılmazdı. Ancak kış törenleri evde yapıldığından kadınlar da katılabilirdi (Uraz, 1994, s. 239).

Üzüt bayramı olarak adlandırılan bayramın diğer bir ismi de ruhlar bayramıdır. 'süne' adı verilen ruhun, bedenden ayrıldıktan sonra, başka bir dünyaya gittiğine inanılırdı. Gittiği dünyadaki süneyi, Erlik'in bekçisi ve ölüm ruhu olan 'Aldacılar' karşılardı. Aldacılar, bu ruha yakın zamanda ölen bir yakınının ruhu olarak gelirdi. Süne ile Aldacılar birlikte bir müddet gezintiye çıkardı. Bu gezintinin süresi; bireyin çocuk ya da yetişkin olmasına göre değişmektedir. Eğer ölen kişi çocuksa aldacılar, süneyi yedi gün dolaştırırdı. Ölen birey yetişkin ise, bu gezinti kırk gün sürmekteydi. Ölen kişinin evine bu süre zarfında şaman girmezdi. Buna ek olarak da ölüm gününün ardından bir hafta boyunca evden başka yere eşya verilmemekte ve dışarıdan da eşya alınmamaktaydı. Gerekli olan süre sona erdikten sonra Üzüt Bayramı yapılır ve hayat normale dönerdi. Bu bayramda da yine etler kesilir, etli sofralar kurulur ve toplumun öne gelen ihtiyarları ölen kişi için dua ederlerdi.

Altaylara göre ölümün iki sebebi vardır. Ya Erlik açgözlülük etmiştir ya da Erlik ve Ülgen birlikte karar almışlardır.

Ölümler için yapılan törenler, törenlerin en önemlileri arasında ilk sıraya girmektedir. Ruh bedenden ayrıldıktan sonra başka dünyada bedenine kavuşacağına dair bir inanç vardı. Bedenine kavuştuktan sonrası için iki ihtimal vardı. Birinci ihtimalde yeni ulaştığı bedende aynı dünyadaki hayatı gibi yaşamaya devam

edecekti. İnanılan diğeri ihtimal ise yeni bir bedende ikinci kez yeniden doğacağıydı. Ölümünden sonraki yaşama olan inancın var olduğu Altaylarda bu iki ihtimal insanları bazı uygulamaları yerine getirme ihtiyacı hissettirdi. Ölen kişi tek başına gömülmez; atı, silahı, eşyaları ve en yakın dostları ile gömülürdü. Genel uygulamaya göre ölümler toprağa gömülmektedir. Ancak bazı boylar ölümlerini; ya suya atardı ya köpeklerine yedirirdi ya yakardı ya ağır taşlar altına koyardı ya da ağacın kovuğuna koyarlardı.

Yakutlar ise; ölümlerini gömerken en iyi elbiselerini giydirir ve yanına gideceği dünyada lazım olacağına inandıkları; çakı, çakmak taşı, kav, yağ ve et koyarlardı.

Sümerlerde ise durum biraz daha farklıydı. Onların inancına göre ruh ölümünden sonra insanın bedeninden çıkar ve yeryüzünde dolaşırdı. 'Edimmu' adını verdikleri bu ruh, ölü geç gömülürse kötü biri haline gelip yeniden hortlayabilirdi. Bunun önüne geçebilmek için, Sümerler ölümlerini olabilecek en erken zamanda gömülmesi gerektiğine inanmışlardı (Uraz, 1994, s. 223-227).

4.2.6. Reenkarnasyon İnanıcı

Kadim uygarlıklarda var olan inançlardan birisi de ölümünden sonra, ruhun farklı bir bedende yeniden yaşama dönmesi ve hayatını devam ettirmesi olarak tanımlanabilecek reenkarnasyondur. Özellikle Şamanizm inancına göre, Şamanlar ruhlarla iletişim kurabiliyor ve ruhların yeniden doğuşunu kontrol edebiliyorlardı.

Kadim Türklerde var olan reenkarnasyon inancının kalıntıları günümüzde yaşayan; Yakut Türkleri, Çukçiler ve Yukagirler adlı toplumda varlığını sürdürmektedir. Artık günümüzde bu toplumların inancında bir reenkarnasyon inancından bahsetmek mümkün olmasa da ayrı bir ruhlar âlemi bulunmaktadır. Ruh bedenden ayrılmış ama dünyadaki olup bitenlerden de haberdardır (Türk, 2005, s. 251).

Yakut Türklerine göre, insanın birden fazla ruhu vardır. Bu ruhlardan biri, "ten" adı verilen fiziksel bedendir. Diğer ruhlar ise, "ruh", "can" ve "ak" olarak adlandırılır. Ölüm olayında, "ten" adı verilen fiziksel beden yok olur. Ancak, "ruh", "can" ve "ak" adı verilen ruhlar, ölümünden sonra başka bir bedene yeniden doğmaya devam eder. Kadim Türklerdeki inanışlara göre, ölen kişi hayatını iyilik ile geçirmişse daha iyi bir bedene ruh göçü yaşardı. Ama yaşamı kötülüklerle geçtiyse,

bu ruh daha kötü bir bedende yeniden doğardı. Bu inancı yapılan iyiliklerin veya kötülüklerin karşılığı olarak değerlendirmek mümkündür. Kişiyi bu inanç kötülük yapmaktan sakınmaya itmektir. Daha iyi bir bedende yeniden var olma inancı kişiyi iyilik yapmaya itmektir. Aynı zamanda ölüme olan korkuyu da azalmaktadır (Kirişçioğlu 1998).

Yakut Türkeri'nde reenkarnasyon inancının pratik yansımalarına örnek olarak, Yakut Türkeri'nde çocukların doğduktan sonra ölmüş akrabalarının isimlerini alma geleneği gösterilebilir. Bu gelenek, çocuğun ölmüş akrabasının ruhunu yeniden dünyaya getireceğine inanılmasından kaynaklanmaktadır.

Marco Polo'nun hatıratlarında geçene göre ise Türkler, ruhun ölümsüz olduğuna inanıyorlardı. İyilerin daha iyi, kötülerin daha kötü bedenlerde yeniden hayata geldiği ve Tengri ile bir olana kadar bunun devam ediyordu (Roux, 1999, s. 127-185).

4.2.7. Yada Taşı ve Yağmur Tılsımları

Yada taşı adı verilen taşların, bazı hayvanların karnlarından veya kafataslarından elde edilen kemiklerden yapıldığını ve yağmur, kar yağdırma ve fırtına estirme gibi doğal olayları kontrol etme gücüne sahip olduğuna inanılmaktadır. Hayvan kemiklerinin cilalanması veya parlatılmasıyla ortaya çıkmaktadır. Türk ve Altay mitolojilerinde yer alan bu sihirli taşın, doğaya da hükmedebildiğine inanılır (Avcıoğlu, 1995, s. 374).

Sihirli olduğuna inanılan bu taş; at, inek, ayı, kurt gibi hayvanların içinde bulunur. En kuvvetli yada taşı kurdun karnından çıkarılır. Yada taşının canlı olduğuna inanılmasıyla birlikte insan kafasına benzetilmektedir. Hatta öyle ki, yüzü, ağzı, gözü ve kulağı da çok açık bir şekilde bellidir. Canlı olduğuna inanılan yada taşının yukarı kaldırıldığında hemen bir soğuk rüzgarın eseceği ve ardından yağmur yağacağına inanılırdı.

Yada taşının fiziksel özellikleri hakkında kesin bir bilgi yoktur. Bazı kaynaklarda yada taşının yeşil renkli bir taş olduğu, bazı kaynaklarda ise şekilsiz ve pürüzlü bir taş olduğu belirtilir. Yada taşının nasıl kullanıldığına dair de kesin bir bilgi yoktur. Ancak, bazı kaynaklarda yada taşının gökyüzüne fırlatılması, suya

daldırılması veya belirli bir ritüel yapılarak kullanılması gerektiğine dair bilgiler yer alır.

Yada taşı, Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir. Eski Türklerde, yada taşı, hükümdarların, Türklerin büyük atalarının ve şamanların elinde bulunan kutsal bir taş olarak kabul edilirdi. Bu taşların da onlara Türk Tengrisi tarafından verildiği inancı yaygındı. Yada taşı, kuraklık dönemlerinde yağmur yağdırmak, yangınları söndürmek, düşmanları yenmek gibi çeşitli amaçlarla kullanılırdı.

Yada, cada, yat, sata, cay gibi kelimelerle de farklı şekillerle ifade edilen bu taşın her dönemde Türk Şamanlarının (kam) ve komutanlarının elinde bulunduğu inanılır. Şamanların yanı sıra komutanlarında bu taşlara sahip olması Türklerin kut anlayışı hakkında önemli bir numune olarak karşımıza çıkmaktadır. Yakut Türklerinde ise yada taşına sata denir ve en kutsal sata taşlarının kurdun karnında bulunduğu inanılırdı. Sata taşı eğer bir yabancı tarafından ele geçirilirse bir gücü bulunmuyordu ve özelliğini kaybediyordu. Aynı zamanda kadınlarında bu taşı bir amaç ile kullanması mümkün değildi. Kadınlarda aynı yabancılarda olduğu gibi taş dokunduklarında taş özelliğini yitiriyordu (Örnek, 1988, s. 162-163).

Yada taşına dair bazı efsaneler de bulunmaktadır. Bu efsanelerden birinde, yada taşı Nuh Peygamberin oğlu Yafes'ten Oğuz Han'a geçer. Oğuz Han, yada taşı sayesinde kuraklık çeken halkını kurtarır. Bir başka efsanede ise, yada taşı sayesinde bir savaşta Türkler galip gelir (Ögel, 1971).

4.2.8. Havada Uçma(Levitation)

Kadim Türklerde var olan havada uçma Türk mitolojisinde önemli bir yere sahiptir. Havada uçma yeteneğine sahip olan bazı figürler bulunmaktadır. Bunlar; şamanlar, tanrılar ve efsanevi kahramanlardır. Var olan inanişaya göre ruhani lider vasfına sahip olan şamanlar, gökyüzüne çıkıp ruhlarla iletişime geçebilmektedir. Yine tanrı ve tanrıçaların da gökyüzünde hüküm sürdüğü için havada uçma yeteneğine sahip olduğuna inanılır.

Türklerin anlatılan destanlarından biri olan Ergenekon Destanı'nda yer alan efsanevi kahraman olan Bozkurt, Türklerin atası olarak kabul edilir ve göğe uçarak Türkleri, Ergenekon'dan kurtardığına inanılır.

Eski Türklerde, havada uçma yeteneği, güç, kudret ve üstünlük gibi kavramlarla ilişkilendirilmiştir. Bu kavramlar, Türk sanatında ve kültüründe sıklıkla kullanılan havada uçan kuş motiflerinde ifade edilmiştir (Ögel, 1971).

4.3. Eski Türklerin İslamiyet Öncesi İnançları

4.3.1. Totemcilik(Totemizm)

Totemizm, bir grubun veya kişinin hayvan, bitki, nadiren bir nesneye dinsel, büyüsel, mistik duygular yüklemesi ve bu duygularla bağlanması durumudur. Totemle kurulan bağ akrabalık ilişkisi gibi görülmektedir. Totemizm, ilk insanların dini inanışlarının en yaygın biçimlerinden biridir. Bu inanışa göre, her grup veya ailenin kendine ait bir totemi vardır. Totem, genellikle bir hayvan veya bitkidir, ancak bazen bir yıldız, bir dağ veya bir nehir gibi doğal bir unsur da olabilir.

Totemler, grup veya ailenin atası veya koruyucusu olarak görülürdü. Bu nedenle, totemler kutsal sayılır ve onlara saygı gösterilirdi. Totemlere tapınılır, onlara kurbanlar sunulur ve onlarla ilgili çeşitli törenler yapılırdı. Bu düşünce mitoloji ile de desteklendiği için kuşaklar arasında geçiş sağlamıştır. Türklerin kurt soyundan türediği inancı da, totemizmin nesilden nesle geçtiğine örnektir.

Totemizmin kökenleri tam olarak bilinmemektedir. Ancak, bu inanışın, insanların doğayla olan yakın ilişkisinden kaynaklandığı düşünülmektedir. İlk insanlar, doğadaki çeşitli unsurları kutsal olarak görmüş ve onlarla bir bağ kurmaya çalışmışlardır. Totemizm, bu bağın bir ifadesi olarak ortaya çıkmış olabilir. Bunun sonucunda doğa; kutsal olan ve kutsal olmayan doğa olarak ikiye ayrılır. Kutsal olan ya da olmayan ayrımı, totem-hayvan ya da totem-bitki ilişkisinde kendini göstermektedir.

Totem olarak seçilen bitki veya hayvan sadece dini törenlerde tüketilebilir, onun dışında asla bu toteme dokunulmaz. Bu durumun nedeni ise, atalarının ruhlarının o totemde yaşadığına inanmalarındır. Dini törenlerde tüketilmesi durumunda da yenilen totem, kişiye üstün güç sağladığı inancıdır.

X. yy. 'da İbn Fadlan, özel bir görevle Türklerin yaşadığı bölgeleri gezmiştir. Başkurt Türklerinin; yılan, balığa veya turnaya taptıklarından söz etmektedir. XI.

yy. ‘da da Kırgızların; ineğe, kirpiye ve saksığana taptıklarını, Arap tarihçi Gardızı anlatmaktadır. Ancak, bazı tarihçilere göre Türklerde totem inancı yoktur, Türkler kurdu saygıdeğer bir varlık olarak görmüşlerdir (Tezcan, 1996, s. 115).

4.3.2. Canlılık, Ruhçuluk (Animizm)

Antropolojinin kurucusu kabul edilen Edward Burnett Tylor’a göre tüm dinler tek bir kaynaktan gelmekteydi. Bu kaynaktan animizm olarak karşımıza çıkmaktaydı. Tylor’a göre animizm tüm insanlığın doğal inancıdır. Animizm ilkel insanların inanışıydı ancak medeniyetli insanlar tarafından bu aşılmıştı. İkel dinlerin başlangıcı olarak 3000 yıl önce alınmaktadır. Toplam 5 kıtada ortaya çıkmıştır. Hayvanların, bitkilerin, kayaların, dağların, ırmakların ve yıldızların bile bir ruhu olduğuna inanan ilkel insanların inancına göre ruh, bedene veya bedenın bazı bölümlerine bağlıydı (Taylor, 1871, s. 26-70).

İkel dinlerin inancına göre ruh canlıdır ve her an hatta ruhun dışındayken bile bedeni etkilemektedir. Bedenin ölmesi ancak ruhun bedeni tamamen terk etmesi ile oluşurdu. Yine de beden ölse dahi ruh, cesede bağlı kalmaktaydı. Ölen kişinin yaşayanları kıskanıp onlara zarar verebilme ihtimali vardır. Bunu engellemenin yegâne çaresi de ruhu hoşnut etmektir, bu da cesedine özen göstermekle mümkün olacaktır.

İkel dinlerin inançlarına göre, ölümler yaşamaya devam ederler, aynı insanlar gibi yemek içmek isterler. Be sebepten ötürü ölenlerin mezarlarına, sevdiği yiyecekler ve eşyalar da konmaktadır. İnsanların dünyasından tek farkı ise zaman orada tamamen terstir, gece gündüzdür, gündüz de gece (Tezcan, 1996, s. 115-116).

Animizmde kişinin tam olarak ölmediği, ruhlarının ölen bedenın etrafında ya da çevresindeki doğada gezdiği ve sonuç olarak tüm doğayı canlı tuttuğu inancı vardır. Canlılığın en temel özelliklerinden biri de büyü ve faldır. Bu uygulama eski Türklerde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Oğuzların yanına giden İbn Fadlan, onların hastalıklarının sebeplerini, kötü ruha (cin) bağladıklarını belirtmiştir.

Eski Türklerdeki bir inanca göre, ruhlar insanların bedenlerine verilmeden önce, gökte ‘kuş’ olarak yaşarlar. İnsanlar öldükten sonra da ruh yine asıl olduğu yere, göğe çıkar. Orta Asya’da ruhlar, genellikle kuş olmak üzere hayvan şeklinde

tahayyül edilmiştir. Şaman inancında da, Şaman'ın gökyüzündeki yolculuğunda yardımcı ruhları, kuşlar ya da kanatlı hayvanlar temsil etmiştir. Canlılık inancında, ruhların insanlara şans getirdiği ya da insanları hasta ettiğine inanılmaktadır (Avcıoğlu, 1995, s. 345).

Animistik inanç sisteminde, insanın kemiğinin ve kanının da önemli bir yeri vardır. Kan, yaşamın sembolüdür. Bu nedenle, kanın ruhsal bir varlığa sahip olduğu inancı, dünyanın yaratılışıyla ilgili mitlerde sıklıkla görülür. Kemik ise, vücudun iskeletini oluşturan ve onu ayakta tutan bir unsurdur. Bu nedenle, kemiğin ruhsal bir varlığa sahip olduğu inancı, dağlarla ve kayalarla olan ilişkisinde görülür. Kan ve kemik, aynı zamanda, atalarla olan ilişkiyi de temsil eder. Bu nedenle, birçok kültürde, ataların kemikleri kutsal kabul edilir ve korunur (Örnek, 1971).

Kadim öğretilerde, kemik ruhun kaynağıdır. Kemik varsa ruh da vardır, canlıyken olduğu çevresinden kopmuş değildir. Bazı mitlerde, tanrıya ruh sunma yöntemi olarak kemik yakılmıştır. Ayrıca ölen kişinin kemikleri konusunda, duygusal etkileşimler de vardır. Mezar temiz tutulur, çiçekler ekilir, ölüye ferahlık vermesi amacıyla sulanır ve sonuç olarak cenazenin memnun edildiğine inanılır.

Animizm inancını savunan araştırmacılar, Türklerin ilk inanç sisteminin Animizm olduğunu, daha sonra Şamanizm, Politeizm ve Monoteizm gibi inanç sistemlerine evirildiğini savunmaktadır. Bu araştırmacılar, Türklerin inanç sistemlerinde yer alan bazı unsurların Animizm inancına işaret ettiğini belirtmektedir. Örneğin, Türklerde görülen ağaç kültü, totemizm, atalar kültü gibi unsurlar Animizm inancıyla ilişkilendirilmektedir (Roux, 2011).

Türklerde genel bir kast sisteminden bahsetmek mümkün olmasa da toplumsal tabaka 3 kısıma ayrılmaktaydı. İnsanların iyi-kötü, uğurlu-uğursuz ya da güvenli-tehlikeli olup olmamalarının anlaşılmasının yolunu insanların kemiklerinin özüne göre olduğunu düşünüyorlardı. Bu inanişe göre 3 çeşit kemik bulunmaktaydı: 1-Kara kemik (Kara süyek) : Halk tabakasına ait kemik şeklidir ve bu tabakada kötülük, uğursuzluk ve tehlike çokça bulunmaktadır, 2-Ak kemik (Ak süyek) : Soylular yani zadegan tabakasına ait kemik şeklidir, 3-Altın kemik (Altın süyek) : Tiginlerin bulunduğu tabakadır, bu tabakada kötülük ve uğursuzluğa rastlamak mümkün değildir. Bu toplumsal tabakalar sayesinde kişinin soyunun kutsal olup olmadığı anlaşılabilir. Bu yüzden Türkler birinin soyunu merak ettiğinden ona

hangi kemiğe ait olduğunu sormaktadırlar. Çünkü kişinin atalarıyla ve gelecek nesillerini birbirine bağlayan kemik, kişinin kendisinin, ailesinin ve tüm soy ağacının kalıntıları anlamına gelmektedir. (Gökalp, 1991, s. 200-201)

Ölümden sonra bir hayat olduğuna inanan ve bunun ruhların tekrar ölü bedenlerine geri dönmesiyle mümkün olacağına inananlar ve ölü bedenlerin bu dirilmeden sonra hayata devam edeceğine inananlar, atalarının mezarlarına ve kemiklerine herhangi bir zarar gelmemesi için özenle mezarlarını korumuşlardır. Mezarlar düşmandan gizlenmiş ve düşmanların ölümlerinin dirilmesinin de önüne geçmek için düşmanı öldürdükten sonra kemiklerini de ateşle tahrip etmişlerdir. (Roux, 2011, s. 126)

Türk kültüründe kemik yeniden dirilmenin ana unsuru olarak görülmektedir. Bu inanişe göre, kişinin kemiğinin çürümemesi, ruhun da ölümsüz olacağına işaret olarak görülmekteydi. Bu bağlamda, şaman adaylığı sırasında ve sonraki uygulamalarda manevi anlamda bir parçalanma ve yeniden dirilme olayı meydana gelir. Bu olayda, şamanın kemikleri yeniden toplandığında, şaman da yeniden dirilir.

Sonuç olarak, Türk kültüründe kemik, insanın ölümsüzlüğünü ve yeniden doğuşunu temsil eden önemli bir unsurdur. Bu inanış, Türk halk kültüründe çeşitli efsaneler, halk anlatıları ve uygulamalarda kendini gösterir.

Animizme göre; insanların ruhu bedeninden ayrı bir madde değildir. İnsanın vücudunda bulunan her bir doku insanın ruhundan birer parça olarak kabul edilmektedir. Bunun yanı sıra insanın gölgesi, aynadaki yansıması alıp verdiği her nefes onun ruhundan bir parçadır; çünkü "Tasvir ile gerçek aynıdır." İnsan tarafından kullanılan eşyalar da yine onun ruhuyla özdeştir. Ölümden sonra bunlar yakılarak ya da fakirlere verilerek ruhun tekrar gelerek yaşayanları rahatsız etmesi önlenir (Artun, 2007, s. 3).

Animizmde ölüm ritüellerinin bazı yaygın örnekleri şunlardır:

- Yıkama ve giydirme: Ölen kişinin bedeni genellikle yıkanır ve temiz giysiler giydirilir. Bu, ruhun yeni bir hayata hazırlanmasına yardımcı olduğu düşünülür.

- Tabuta koyma: Ölen kişinin bedeni genellikle bir tabuta konulur. Tabut, genellikle ölü kişinin eşyaları ve yiyecekleriyle birlikte gömülür veya yakılır.
- Ağıt yakma: Ölen kişinin ailesi ve arkadaşları genellikle ağıt yakarlar. Bu, ölen kişinin ruhunu uğurlama ve onun için yas tutma şeklidir.
- Yemek ve içecek sunma: Ölen kişiye yemek ve içecek sunulabilir. Bu, ölen kişinin ruhunun aç veya susuz kalmaması için yapılır.
- Adak adamak: Ölen kişinin ailesi ve arkadaşları genellikle ölen kişinin ruhuna iyilik gelmesi için adak adayabilirler.

Animizmde ölüm ritüelleri, ölen kişinin ruhunun bir sonraki hayata geçişini kolaylaştırmaya ve ölen kişinin ailesine ve arkadaşlarına üzüntülerini paylaşma ve onun ruhunu uğurlama imkânı sağlamaya yardımcı olur (Dilek, 2019).

4.3.3. Şamanizm

Şamanizm, büyüye dayalı bir kabile dinidir. Bu din, Türklerin en eski dini olarak kabul edilse de Türk kültürel inanışı özelinde Gök Tanrı inanışıyla birçok alanda iç içe geçmiş bulunmaktadır. Şamanizm'in Türklerde varlığından bahseden ilk kanıt, 519 yılında Cücenlerden devletine ait yazılı kaynaklardan kalmadır. Bu tarihte güz mevsiminde oruç tutan bir kadın şamandan bahsedilmektedir. Seyyah İbni Fadlan da Oğuzlardaki bazı kurban merasimlerinden ve bunları yöneten ihtiyarlardan söz etmektedir. Ona göre Oğuzlar, bu ihtiyar şamanların sözlerini dinler ve ona uygun hareketler yaparlardı (Artun, 2007, s. 3-5).

Şaman inancına göre evren üç bölümden oluşur; en üst bölümün ismi göktür, 17 kattan oluşur ve bu bölümde tanrılar, ruhlar ve iyi varlıklar burada yaşarlar. Burası aydınlıktır; iyilik ve güzellikler vardır. En büyük tanrı Ülgen, eşi ile çocukları gökte kendisine bağlı olan iyi ruhlarla orada oturur. İkinci bölüm ise yeryüzüdür ki 14 kattır; burada da insanlar, hayvanlar ve diğer varlıklar yaşarlar. Son bölüm ise yeraltıdır, dokuz tabakaya ayrılır ve burada da kötü ruhlar ve ölümler yaşarlar. Karanlık olanda ise kötülük ve korkunç ruhlar bulunmaktadır. Oranın en korkunç tanrısı ise Erliktir. Yine ailesi ve ona bağlı olan kötü ruhlar da yeraltında bulunurlar (Turan, 2017, s. 103).

Şamanizm'deki din adamlarına şaman denir ve şamanlar, ruhlarla iletişim kurabilen kişilerdir. Şamanlar, transa geçerek ruhlarla konuşmaya, onlara dua etmeye ve kurbanlar sunmaya çalışırlar. Şamanlar, hastalıkları tedavi etmek, kötü ruhları kovmak, iyi şans getirmek ve gelecekte haber vermek gibi çeşitli amaçlar için kullanılırlar.

Türk doğacılığının sembolü, Şamanizm olarak kabul edilmektedir. Ancak Ziya Gökalp Şamanizm'in bir din değil sadece eski Türklerin büyü ve sihir sistemleri olarak kabul etmiştir. Bu sebeple de Türkler arasındaki Şamanizm'i "Toyunizm" olarak adlandırmıştır. Oysaki Toyunizm, Budizm'dir. A.İnan ise, Türk Şamanizm'inin diğer toplumlarda görülen Şamanizm'den farklı olarak gelişmiş olduğunu belirtmektedir (Tezcan, 1996, s. 118).

Dünyanın her noktasında büyüye ve büyücüye rastlanmaktadır. Bir insanın belirli sözler söyleyerek, ritüeller yaparak ya da karışımlarla büyü yapması hemen her yerde karşımıza çıkmaktadır. Fakat şamanlar trans halinde, kendilerinden geçerek bunu yapmaktadırlar ki bu önemli bir farklılık olarak ortaya çıkmaktadır (Aydın, 2003, s. 487-488).

Türk toplumunda, şamanlar 'kam' olarak da adlandırılırdı. Şamanizm'de, şamanların trans haline geçerek doğaüstü varlıklarla iletişim kurabildiklerine inanılıyordu. Şamanlar bu yetenekleri sayesinde iletişim kurdukları ruhların güçlerini de elde ederek kullanabiliyorlardı (Örnek, 1988, s. 48).

Şamanlık bir ruhbanlık sınıfı olup kişiler özenle seçilerek bu konuma ulaşabiliyorlardı. Herhangi bir soy ile devam etmediği gibi herhangi bir atama sistemi de mevcut değildi. Ancak kişinin ailesinde bir şaman olması ya da şaman olmak isteyen bir kişinin başka bir şamanın yanında uzun yıllar eğitim alması önemlidir. Ancak nihayetinde kişi eğer şaman olmak istiyorsa bazı ruhsal belirtiler göstermesi gerekiyor. Bu belirtilerden bazıları:

- Doğaüstü varlıklar görme: Cin, peri, dev gibi varlıkları görme, duyma veya hissetme.
- Baş dönmesi ve bayılma: Sık sık baş dönmesi ve bayılma nöbetleri geçirme.
- Gelecekte haber verme yeteneği: Rüyalarda veya başka şekillerde gelecekte haber verme.

Bu belirtilerin yanı sıra, şaman olacak kişilerde aşağıdaki davranışlar da gözlemlenebilir; insanlardan uzaklaşma isteği, sınırlılık veya öfke patlamaları ve evden kaçarak ormanda yaşama isteği ya da ormanla iç içe olma isteği... (Eliade., 1999, s. 93-139).

Uzman bir şamandan, eğitim alınarak şaman olmanın süresi ise 4 ila 10 yıl arasında değişmektedir. Şamanlığın babadan oğula geçtiği durumlarda genç şamanın bilgili ve uzman bir şamandan rehberlik alması gereklidir. Transa geçme ve ruhlarla iletişim kurmak için gereken pratiğin uzman şaman tarafından öğretilmesi gereklidir. Eğitim sonunda tören yapılır ve kişi şamanlık sıfatına sahip olurdu. Şaman giysisi ve şaman davulu, şamanlık törenlerinin en olmazsa olmazıdır (Örnek, 1988, s. 53-66).

Şamanlık giysisi büyük önem taşır; kutsal görülür ve herkesin göreceği, dokunacağı yere konulmaz ve kadınların veya çocukların değmesi durumunda güçlerinin azalacağı inancı vardır. Davul ise; tahta bir kaskağa deri gerilmesi ile üretilen bir alettir. Bazı mitlere göre, davul, şaman için yeraltı ve gökyüzüne uçmak için kullandığı bir binek aracıdır (Örnek, 1988, s. 66-67). Şamanların tören sırasında başlarına atkuyruğu, yüzlerine maske taktıkları, elbiselerinde ise ziller ve çingirakların bulunduğu kaynaklarda bahsedilmektedir (Uraz, 1994, s. 207). Anadolu halk oyunları ile Orta Asya arasındaki bağ, davul ögesinin ortak kullanımıyla gösterilebilir. Davul, hem ritim hem de coşku veren bir çalgı aleti olmasıyla toplulukların ortak hareketlerini sağlamada etkilidir.

Şamanların; sihirbazlık yapma, tanrıyla konuşma, doğa güçlerini istedikleri gibi kontrol etme, ateşin yakıcılığından etkilenmeme, ölmüş hayvanları kemiklerinden yeniden diriltme, kadın-erkek karışık yapılan ayinlere başkanlık etme ve tahta kılıçla savaşma gibi üstün özellikleri de vardır. Ayrıca, öldükten sonra musallat olan ruhları kovmak amacıyla tören ve ayin düzenlemektedirler. Şamanlar, biri kendilerinde biri dışarıda birbirinin aynı ruha sahiptirler. 'Yekil' adı verilen bu eş ruh hayvan halinde de olabilir (Bayat, 2022 b, s. 34-35).

Şamanizm inancında politeist tanrı inancı vardır ve her tanrı farklı yetkilere sahip olup, görevleri birbirinden tamamen farklıdır. Bu inançta, beş kutsal unsur vardır; demir, toprak, ateş, su ve ağaçtır.

Şamanizm'in içeriği dolayısıyla din olarak kabul görmediği, ancak din kadar etkili olduğu ve Türklerde önemli olduğu belirlenmiştir. Özellikle Altay Türkleri

uzun süre Şamanizm'in etkisinde kalmıştır. Şamanizm; inanılan toplumlarda devlet ilişkilerini dahi etkilemekte olup, toplumların kaderini değiştirmektedir (Artun, 2007, s. 4).

Şamanizm'de ölüm, ruhun bir dünyadan diğerine geçişi olarak görülür. Bu geçişin sorunsuz bir şekilde gerçekleşmesi için çeşitli ritüeller yapılır. Şamanizm'de ölüm ritüelleri, ölen kişinin ruhunun öbür dünyaya güvenli bir şekilde ulaşmasını sağlamak için yapılır. Bu ritüeller, şamanın ruhani dünya ile iletişim kurabilmesi sayesinde gerçekleştirilir.

Şamanizm'de ölüm ritüelleri, genellikle şu aşamalardan oluşur:

- Ölümün kabulü: Ölen kişinin ailesi ve yakınları, ölümü kabul etmek için zaman ayırırlar. Bu süreçte, şaman ölen kişinin ruhunu öbür dünyaya uğurlamak için çeşitli ritüeller yapar.
- Cenaze töreni: Cenaze töreni, ölen kişinin ruhunun öbür dünyaya uğurlanması için önemli bir ritüeldir. Bu törende, şaman ölen kişinin ruhuna eşlik eder ve onu öbür dünyaya yönlendirir.
- Yağma töreni: Yağma töreni, ölen kişinin ruhunun öbür dünyada ihtiyaç duyacağı eşyaların ona verilmesi için yapılır. Bu törende, ölen kişinin yakınları ona değerli eşyalar ve yiyecekler sunarlar.
- Anma törenleri: Anma törenleri, ölen kişinin ruhunun öbür dünyada hatırlanmasını sağlamak için yapılır. Bu törenler, ölen kişinin ölümünden sonra belirli aralıklarla yapılır (Davletov, 2021, s. 159-239).

Şamanizm'de ölüm ritüelleri, kültürden kültüre farklılık gösterebilir. Ancak, tüm Şamanist kültürlerde, ölen kişinin ruhunun öbür dünyaya güvenli bir şekilde ulaşması için çeşitli ritüeller yapılır.

Şamanizm'de ölüm ritüellerine örnekler:

- Türk Şamanizm'inde: Türk Şamanizm'inde, ölen kişinin cesedi genellikle gömülür. Cenaze töreninde, şaman ölen kişinin ruhunu öbür dünyaya uğurlamak için çeşitli ritüeller yapar. Bu ritüeller arasında, davul çalma, ağıt yakma ve dualar okuma yer alır.

- Moğol Şamanizm’inde: Moğol Şamanizm’inde, ölen kişinin cesedi genellikle yakılır. Cenaze töreninde, şaman ölen kişinin ruhunu öbür dünyaya uğurlamak için çeşitli ritüeller yapar. Bu ritüeller arasında, dans etme, şarkı söyleme ve dua okuma yer alır.
- Sibirya Şamanizm’inde: Sibirya Şamanizm’inde, ölen kişinin cesedi genellikle gömülür veya yakılır. Cenaze töreninde, şaman ölen kişinin ruhunu öbür dünyaya uğurlamak için çeşitli ritüeller yapar. Bu ritüeller arasında, davul çalma, ağıt yakma ve dualar okuma yer alır (Roux, 1999, s. 234-236).

Şamanizm’de ölüm ritüelleri, ölen kişinin ruhunun öbür dünyada mutlu ve huzurlu bir yaşam sürmesi için önemli bir yere sahiptir. Bu ritüeller, ölen kişinin ailesinin ve yakınlarının da kaybına daha kolay bir şekilde adapte olmalarına yardımcı olur.

(1) Şamanizm’de Esrime ve Teknikleri

Esrime kavramı; kişinin kendisini uyuşturacak bir maddenin kullanılması aracılığıyla trans haline geçme durumudur. Mircea Eliade, Şamanizm’i, hem gizemcilik hem sihir-büyü hem de din olarak arkaik esrime tekniklerinden biri olarak değerlendirmiştir (Eliade, 1999, s. 16). Esrime deneyimin en yetkin dinsel deneyim sayıldığı görev için en uygun kişi Şaman’dır.

Şamanizm’de esrime, şamanın ruhunun bedeninden ayrılarak diğer dünyalara yolculuk yapmasına olanak tanır:

“Şamanın sağiltıcı ve ruh-taşıyıcı olması, esrime tekniklerini bilmesi sayesinde; yani onun ruhu hiç zarar görmeden bedenini terk edip çok uzak yerlere yolculuk yapabilir, Yeraltı dünyasına girebilir, Göğe çıkabilir. Kendi esrime yaşantısı sayesinde dünya-dışı bölgelerdeki yolları öğrenmiştir. Gerektiğinde yeraltına inip göğe çıkabilir, çünkü daha önce de dolaşmıştır oralarda... Bu insana yasak bölgelerde kaybolma tehlikesi her zaman vardır gerçi, ama sırra-ermesiyle kutsallık kazanan ve yardımcı ruhlarını da yanına alan şaman, bu tehlikeyi göğüsleyebilecek ve böyle gizemli bir coğrafyada serüvene atılabilecek tek insandır.” (Eliade, 1999, s. 214).

Trans halindeyken, şaman, ruhsal bir yolculuğa çıkar. Bu bir nevi göksel iniş çıkış olarak da adlandırılabilir. Bu yolculuk sırasında şaman, hastalıkları

iyileştirmek, geleceği görmek, ruhları yatıştırmak veya tanrılarla iletişim kurmak gibi çeşitli amaçlar için bilgi ve güç edinebilir.

Şamanların trans haline geçebilmesi için yolculuklar, genellikle bir at kurbanı ile başlar. Atın kanı, şamanın trans haline geçmesine yardımcı olan bir kutsal içecektir. Şaman, davul çalarak, dans ederek veya diğer ritüelleri gerçekleştirerek trans haline geçer. Bu yolculukta, şaman, doğa ruhlarıyla iletişim kurabilir, gelecekte haberler alabilir veya kehanetlerde bulunabilir. Bu bilgilerle birlikte, Altaylar 'da cenaze törenlerine Şaman'ın neden önderlik yaptığı çok iyi anlaşılabilir ve kesilen kurbanı esrimeli deneyimiyle direk tanrıya ulaştırabilir (Çoruhlu, 2022, s. 108-139).

Şamanlar esime tekniğini kullanarak gökyüzüne çıktıkları gibi, yeraltına da inebilirler. Bunu aynı zamanda, hem ak hem kara olabilen şamanlar gerçekleştirebilirler. Bu sayede esime halindeyken ruhları kaybolmaz. Ancak yeraltına iniş asıl olarak kara şamanların uzmanlık alanıdır (Eliade, 1999, s. 232-233).

Yeraltına inişinde türlü zorlukları aşarak, Erlik Han'a ulaştığı zaman, Erlik Han'ın öfkesini insanlara göstermek için bağırmaya başlar.

Derken birdenbire bağırmaya başlar; bu, tanrının kendisini gördüğü ve çok öfkeli olduğu anlamına gelir. Şaman çadırın kapısının dibine sığır, bu olay üç kez yinelenir. Sonunda Erlik Han ona seslenir : "Tüylüler buraya dek uçamaz, tırnaklılar buraya dek gelemez; sen, kara ve iğrenç tonuzlan böceği, sen nereden geldin?" (Eliade, 1999, s. 235).

Yeraltına inişler belli sebeplerle olmaktadır. Bunlar hastanın canını ya da ölünün ruhunu geri getirmek amacıyla yapılmaktadır. Bir diğer sebep ise ölen kişinin ruhunun Erlik Han'ın ülkesine varana kadar aşacağı zorluklarda ona eşlik etmektir.

Şamanizm'de esrimenin birçok farklı yolu vardır. En yaygın yöntemler arasında aşağıdaki maddeler vardır ve bu maddeler olmadığı zaman tam olarak esime kabul edilemez. Bu maddeler:

- Dinlendirici müzik ve dans: Şaman, ritmik müzik ve dans eşliğinde transa geçer.
- Duyuları uyarma: Şaman, çılgık atma, davul çalma, ıslık çalma veya ot veya kan gibi uyuşturucular kullanma gibi yöntemlerle duyularını uyurarak transa geçer.

- Ruhani bir varlığın çağrılması: Şaman, bir ruhani varlığın yardımıyla transa geçer.

Şamanizm’de esrime, şamanın toplumda önemli bir rol oynamasına olanak tanır. Şaman, esrime yoluyla edindiği bilgiler ve güç sayesinde, topluluğa çeşitli şekillerde yardımcı olabilir.

Şamanizm’de esrimenin bazı işlevleri şunlardır:

- Tedavi: Şaman, esrime yoluyla hastalıkların nedenini ve tedavisini öğrenebilir.
- Danışmanlık: Şaman, esrime yoluyla gelecekteki bilgi edinebilir ve topluluğa tavsiyelerde bulunabilir.
- Ritüeller: Şaman, esrime yoluyla topluluk için önemli olan ritüelleri yönetebilir.
- Toplumsal birlik: Şaman, esrime yoluyla topluluk üyelerini bir araya getirir ve onlara güç verir (Eliade, 1999, s. 213-246).

Şamanizm’de esrime, şamanın hem kişisel hem de toplumsal gelişimi için önemli bir araçtır. Şaman, esrime yoluyla kendi ruhunu keşfeder ve topluluğa daha fazla hizmet eder.

4.3.4. Budizm

Budizm kelimesi Batı’da Buda’nın kurduğu din olarak isimlendirilmektedir. M.Ö. 6.yy’da Brahman kast sistemine karşı ortaya çıkmıştır. Sakya kabilesinin prensi olan Prenses Gotama’nın 29 yaşında yaşadığı bir uyanma ve aydınlanma sonucu 6 yıl süren bir zühd hayatı yaşadı. 6 yıl sonunda aydınlanmaya erişti (Tümer, 1992, s. 352). Türklerin Budizm inancı, Türklerin tarih boyunca yaşadığı bölgelerde Budizm’in yayılmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Türkler, Budizm’i ilk olarak Çin’de tanışmışlardır. Göktürk Kağanı To-Po Han’ın (690-716) Budizm’i kabul etmesiyle birlikte Budizm, Türkler arasında yayılmaya başlamıştır. Türklerin girdiği yabancı dinler arasında, Türkleri en çok etkileyen dinlerden biri de Hindistan kökenli Budizm’dir.

Göktürkler döneminde Budizm, Türklerin ana dini olan Gök Tanrı inancı ile senteze girmiştir. Bu sentez sonucunda, Türk Budizm’i adı verilen bir din ortaya çıkmıştır. Türk Budizm’i, Gök Tanrı inancının temel ilkelerini benimsemekle birlikte, Budizm’in de bazı unsurlarını içermektedir. Örneğin, Türk Budizm’inde

Buda, bir peygamber veya kurtarıcı olarak değil, bir bilge ve öğretmen olarak kabul edilmiştir (Turan, 2017, s. 103).

Uygur Türkleri döneminde Budizm, Türkler arasında daha da yaygınlaşmıştır. Uygurlar, Budizm'i devlet dini olarak kabul etmişlerdir. Uygurlar döneminde, Turfan Havzası, Budizm'in önemli bir merkezi haline gelmiştir. Turfan 'da birçok Budist tapınağı ve manastır inşa edilmiştir (Kurban, 2017, s. 269-270).

Budizm öğretisinin en temel özelliği ise, tapılacak üstün bir varlığının olmaması ve her şeyin serbestçe incelenmesi ile denenmesi esasıdır. Budizm'in temel inancı olan ruh göçü, canlıların öldükten sonra yeni şekillerde tekrar tekrar doğup, sonunda ebedi mutluluğa ulaşacakları Nirvana ile tamamlanana kadar sürmektedir. Budizm inancına göre kişinin dünyalık her türlü istek ve tutkudan arınıp, iç barışa ve iç sükunluğa ulaşması ve aşkın bir mutluluğa ulaşma haline Nirvana denmektedir (Tümer, 1992, s. 354). Yalnız, Nirvana, öldükten sonra değil, yaşarken ulaşılabilecek bir haldir. Nirvana'ya ulaşan kişi, ölürken tamamen ölür ve bir daha hayata asla dönemez.

Budizm'de 3 temel öğreti vardır. Birincisi dört yüce gerçektir. Bu öğretilerde, acı vardır, acıya neden olan şey vardır, acıdan kurtulmanın yolu vardır ve acıdan kurtulmanın yolu uygulanabilir. İkinci öğreti olan sekiz aşamalı yolda ise sekiz farklı uyulması gereken kuraldan bahsedilir. Bunlar; doğru bilgi, doğru düşünce, doğru söz, doğru eylem, doğru yaşam tarzı, doğru gayret, doğru dikkat ve doğru samadhi. Üçüncü ve sonuncu olan öğreti ise karmadır ki, bu inançta da insanların eylemlerinin sonuçları vardır. İyi eylemler iyi sonuçlara, kötü eylemler kötü sonuçlara sebep olmaktadır.

Budizm'de ölüm, yaşamın doğal bir parçası olarak görülür. Budist inanca göre ölüm, bir ruhun bir bedenden diğerine geçtiği bir süreçtir. Bu süreç, karma adı verilen neden-sonuç yasasına göre belirlenir. İyi karmaya sahip olanlar daha iyi bir hayata, kötü karmaya sahip olanlar ise daha zor bir hayata yeniden doğarlar. Nirvana'ya ulaşabilmek için kişilerin yapması gereken şeyler vardır. Bunlar; fani dünyadan vazgeçmek, anlık ve geçici olan zevklerden kaçınmak, isteklerini yok etmek, hiçbir canlıyı öldürmemek, fenalık yapmamak, yalandan uzak durmak ve doğrulukla mümkün olacaktır (Tümer, 1992, s. 355).

Budizm'de ölüm ritüelleri, ölen kişinin ruhunun yeniden doğuşuna hazırlanmasına yardımcı olmak için tasarlanmıştır. Bu ritüeller, genellikle bir keşiş veya rahip tarafından yönetilir.

Ölümün ardından yapılan ritüeller:

- Ölümü duyurmak: Ölümün ardından, aile ve arkadaşlar ölen kişiye saygılarını sunmak için toplanır. Bu genellikle bir keşiş veya rahip tarafından yönetilen bir törenle yapılır.
- Ceset hazırlamak: Ceset, genellikle yıkanır, giydirilir ve bir tabuta konur. Bazı Budist geleneklerinde, ceset yakılır veya nehre bırakılır.
- Yas tutmak: Yas tutmak, ölen kişiyi anma ve kaybı kabul etme sürecidir. Budist geleneklerinde, yas tutma süresi genellikle 49 gündür.
- Törenler: Ölen kişinin ruhunun yeniden doğuşuna hazırlanmasına yardımcı olmak için çeşitli törenler yapılır. Bu törenler arasında dua, meditasyon ve mantralar söylemek gibi uygulamalar yer alır (Ladwig, 2012, s. 1-10).

Ölüm ritüelleri, Budist geleneklerine göre farklılık gösterir. Örneğin, Tibet Budizm'inde cenaze törenleri genellikle bir lama tarafından yönetilir. Lama, ölen kişinin ruhunu yeniden doğuşuna hazırlamak için çeşitli ritüeller gerçekleştirir. Bu ritüeller arasında dua, meditasyon, mantralar söylemek ve ölümlerin kitabını okumak gibi uygulamalar yer alır.

Budizm'de ölüm ritüelleri, ölen kişinin ruhunun huzur bulmasına ve yeniden doğuşunda daha iyi bir yaşam sürmesine yardımcı olmak için tasarlanmıştır. Türkler Budizm'i sadece ölüm konusunda benimsememişlerdir. Budistlerden ayrı olarak Türkler, ölümlerini yakmak yerine gömmektedirler (Artun, 2007, s. 5).

Türklerin Budizm inancı, 10. yüzyılda İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte gerilemiştir. Ancak, Türk Budizm'i, günümüzde de hala bazı bölgelerde varlığını sürdürmektedir.

4.3.5. Zerdüştlük (Mecusilik)

İran'ın milli dini olarak nitelendirilen Zerdüştlük, Zerdüş (m.ö. 628-551) tarafından kurulmuştur. Günümüzde %40'ları bulduğu düşünülen İran'daki Türk

nüfusu, Türklerin Orta Asya'dan Batı'ya doğru göç etmeye başladıkları tarihten itibaren yoğunluğunu korumuştur. Kültür etkileşiminin sonucu olarak Zerdüştlüğü benimseyen Türklere de rastlamak mümkündür (Barthold, 1990, s. 215).

Türkistan'da yayılan Zerdüştlük Türk kültür ve sanatı üzerinde de etkili olmuştur. Göktürkler kendi tanrılarını İran sanat motiflerine göre resmetmekteydiler (Ögel, 1984, s. 184).

Bunun yanı sıra karşı etkileşim olarak Çin sanat motifi olan cennet kuşu Zerdüştlüğe geçti ve onun en önemli sembollerinden biri haline geldi. Horoz ve cennet kuşu, ateş ve güneşin sembolüdür (Ögel, 1984, s. 192).

Zerdüştlükte doğa ve doğanın dengesi önemli bir yer tutmaktadır. Doğaya müdahale etmek ve doğayı kirletmek hoş karşılanmamaktadır. Bu sebeple ölümlerini gömmek ve ya yakmak yerine 'Sessizlik Kulesi' şeklinde isimlendirilen yüksek kulelerde yemeye üzere vahşi hayvanlara bırakırlar. Bu sebeple Zerdüştlük çeşitli hastalıklardan korunmak amacıyla, ölümlerini bırakmak üzere yaşam alanlarından uzakta bir noktada Sessizlik Kuleleri inşa ettiler.

Dakhme de olarak da isimlendirilen Sessizlik Kulesi, Zerdüştlüğe inanan Parsi topluluklarının bulunduğu İran ve Hindistan'da, ulaşımı kolay olmayan sarp dağların zirvelerine taşlarla yuvarlak şekilde inşa edilir. Yapının ortasında, Zerdüştlük dininin temel inancı olan "İyi Düşünce, İyi Söz ve İyi Davranış" prensiplerini temsil etmek üzere üç bölüme ayrılmış, büyük taş bloklarla döşenip betonla kaplanmış yaklaşık 90 metre çevreli bir platform bulunur.

Bu bölümler, ölünün cinsiyetine ve yaşına göre yerleştirilmek üzere inşa edilmiştir. Üç bölüme ayrılmış olan kuledeki tasnif erkekler, kadınlar ve çocuklar olarak sıralanmaktaydı. Kulenin içinde kemiklerin depolanması için yaklaşık 4 metrelik derinlikte olan, kenarları taşlarla çevrili bir sandık bulunmaktadır.

Bu kuleye bırakılan ölünün akıbetinin ne olduğunu anlamak adına yapılan bir ritüel bulunmaktadır. Bu ritüele göre kuleye bırakılan ölünün ilk hangi gözünün yenileceğini gözlemleyen bir rahip bulunur. Eğer kişinin ilk olarak sağ gözü yenilirse, kişinin ruhunun iyi bir geleceği olacaktır. Eğer kişinin ilk olarak sol gözü yenilirse, kişinin ruhunun azap çekeğine hükmedilir.

Ölümlerin sürekli olarak Sessizlik Kulesi'ne getirilmesinin bir rutin haline gelmesi sebebiyle bölgede birçok akbaba yaşamaktadır. Ölünün getirilmesiyle birlikte akbabalar birkaç saat içinde cesedin etini tüketir. Güneşin ve böceklerin, cesedin tüm hücrelerini tüketmelerinin ardından geriye sadece kemik yığını kalır. Bunun ardından kemikler kulenin dibinde bulunan sandığa götürülür. Eğer kişi geceleyin öldüyse sabah erken saatlerde kuleye bırakılır. Kişi eğer gündüz vakitlerinde ölürse gece olması beklenir ve ceset geceleyin kuleye bırakılır.

Ölü Sessizlik Kulesi'ne taşınmasından önce Nasasa adı verilen iki rahip eve gelir. Bu kişilerin yüzleri hariç tüm vücutları beyaz giysilerle örtülüdür. Ellerini de Dastana adı verilen örtülerle kaplarlar. Ardından ölü Gehan adı verilen demir bir tabuta yerleştirilir. Ardından tabut Sessizlik Kulesi'ne taşınır. Bu taşınma genellikle iki kişiyle yapılmaktadır. (Gündüz, 2003 b, s. 283-284).

4.3.6. Manihaizm

Mani dini, Mani (216-277) tarafından kurulmuş evrensel karakterli bir dindir. En fazla etkilendiği din olarak Hıristiyanlık söylenebilir. Elkesai mezhebine mensup bir ailede dünyaya gelmesi bunun en önemli göstergesidir. Bunun yanı sıra Zerdüştlük, Budizm ve diğer Mezopotamya dinlerinden etkilenmiş senkretik bir din olarak tanımlanabilir. Mani dininin temelini zıt iki asli prensip oluşturur. İyi-kötü ya da karanlık-aydınlık olarak bu düalizm özetlenebilir. Yaşadığımız dünya bu zıtlıkların bir araya gelmesiyle meydana gelmiştir. İnsanın ruhu iyiliği temsil ederken cesedi de kötülüğü temsil etmektedir (Gündüz, 2003 a, s. 575).

Yayıcısından ötürü Manihaizm adını alan bu dindin ana düşüncesi iyilik ve kötülüğün arasındaki zıtlıktır. İyilik, ışık ve ruh olarak nitelendirilirken; kötülük ise beden ve karanlık olarak nitelendirilmekteydi. Evren iyilik ve kötülüğü, insan ise ruh ve bedenin karışımıdır. İnsanların kötülüğü karşı durmak için “aşk, inanç, yetkinlik, sabır ve hikmet” olarak nitelenen beş erdeme sahip olması gerekliydi. Işık gönderen güneşe ve aya dua etmek ve oruç tutmak da yapılan ibadetler arasında idi (Zengin ve Yaman, 2018, s. 180-181)

Gelişmiş bir misyonerlik teşkilatına sahip olması sebebiyle Mezopotamya sınırlarını da aşarak Anadolu, Mısır, Avrupa ve Asya'da yayılarak Hıristiyanlığın en büyük rakibi haline gelmiştir. Hindistan ve Çin'le olduğu gibi Orta Asya Türklerinin

gerek savaş ve özellikle tüccarlar vasıtasıyla İran ile etkileşimi sebebiyle Manihaizm'in Türkler arasında yayılmasına yol açmıştır. VIII.yy'da ise Böğü Han'ın büyük etkisiyle Uygurların resmi dini haline gelmiştir (Gündüz, 2003 a, s. 575). Manihaizm'in Uygur Türkleri arasında yayılışı ise Soğdu tüccarlar vasıtasıyla olmuştur (Zeren, 2016, s. 141-142).

Mani inancında ölüm, iki yönlü olarak ele alınmıştır. Bir yandan ölüm, maddi dünyanın sonu ve ruhun kurtuluşu olarak görülmüştür. Öte yandan ölüm, ruhun yeniden doğuşunu da temsil etmiştir. Mani'ye göre, dünya iki temel ilke olan iyilik ve kötülükten oluşmaktadır. İyilik ruhu, kötülük ise maddeyi temsil etmektedir. Madde, ruhun esaretidir ve ölüm, bu esaretten kurtuluştur. Ölümle birlikte ruh, iyilik dünyasına yükselir ve kurtuluşa kavuşur.

Ancak Mani, ölümden sonra ruhun doğrudan iyilik dünyasına yükselmediğini de kabul etmiştir. Ruh, önce bir dizi yeniden doğuş geçirir. Bu yeniden doğuşlarda ruh, giderek daha fazla iyilik kazanarak kurtuluşa ulaşır.

Mani inancında ölüm, bir geçiş dönemi olarak da görülmüştür. Ölüm, ruhun bir sonraki hayatındaki bedenine hazırlanması için bir fırsattır. Bu nedenle Mani inancında ölüm, bir korku kaynağı değil, bir umut kaynağı olarak görülmüştür..

Mani inancında ölüm, bu kavramlar ışığında ele alınmıştır. Ölüm, maddi dünyanın sonu ve ruhun kurtuluşu olarak görülmüştür. Öte yandan ölüm, ruhun yeniden doğuşunu da temsil etmiştir (Güngör, 2002, s. 18-20).

4.4. İslamiyet Öncesine Bağlı Kültler

4.4.1. Put-fetişler

İçinde büyüsel gücün ya da cinin bulunduğu inanan taş, boynuz, pençe, post, deri, bez parçası, figür vb. gibi objelerden yararlanmak amacıyla yapılan çeşitli pratiklere “fetişizm” , söz konusu objelere de “fetiş” denir. Sözcüğün kökeni Portekizce “feitiço” dan gelmektedir ve büyü, yapma şey, etkileyici güç anlamlarını taşımaktadır (Örnek, 1988, s. 46).

Özellikle Kuzey Asya'da görülen bu inanca göre, bazı fetişler vasıtasıyla hastalar iyileşirken, bazı fetişler ise kişiyi hasta edebilir, kişi zaten hasta ise hastalığının ilerlemesine yol açabilir. Fetişlerin en önemlileri arasında çivili fetişler vardır. Yapıldığı malzeme fark etmeksizin, yapılan nesnenin her yanına çivi çakılmaktadır. Bazen hastanın ağrısına bağlı olarak, yapılan nesnenin aynı yerine çivi çakılmaktadır. Bu tür çivi çakılmasına analogi büyüğü denilmektedir. Bundan ayrı olarak, fetişin içinde var olduğuna inanılan cine, ondan istenilen şeyi yapması için hatırlatma ya da fetişi güzelleştirme gibi uygulamalar da vardır (Örne, 1988, s. 46).

Günümüzde yapılan; eve diken veya sarımsak asılması, kurşun dökülmesi, karatavuk kanı ile veya deve idrarı ile büyü yapılması, fetişizmin değişikliğe uğramış pratikleridir (Uraz, 1994, s. 205).

Eski Türklerde ise her boy kendisine bir hayvan seçmiş ve bunu kutsallaştırmış ve buna 'ongun-töz' adını vermişlerdir. Her Oğuz boyunun bir ongunu olduğu kaynaklarda da belirtilmiştir. Genelde Türk boylarında avcı kuş figürü göz önüne çıkmaktadır. Eğer bir hayvan ongun olarak seçilmişse; o kuşa saygı duyulur, incitilmez ve eti kesinlikle yenmezdi.

Bazı Türkler ise keçeden tanrı resimleri yapmışlardır ve bunlara ongun demişlerdir. Bu resimleri evlerinde duvarlarına astıkları, önlerine geçip ibadet ettikleri kaynaklarda geçmektedir. Türkler ongunlar sayesinde de 12 Hayvanlı Türk Takvimi oluşmuştur (Turan, 2017, s. 25).

4.4.2. Kült

Kült, bir kişinin, bir fikrin veya bir nesnenin aşırı derecede hayranlığı veya bağlılığı anlamına gelir. Kült genellikle dini bir bağlamda kullanılır, ancak herhangi bir türde bir inanç veya uygulamaya atıfta bulunabilir.

Eski Türklerde kült, dini inanç ve uygulamaların yanı sıra, doğaya ve atalara duyulan saygıyı da kapsayan geniş bir kavramdır. Eski Türkler, doğanın güçlü güçleri olduğuna ve bu güçlerle iletişim kurmanın mümkün olduğuna inanırlardı. Bu nedenle, doğayla ilgili her şeye karşı büyük bir saygı duyuyorlardı. Dağlar, nehirler, ağaçlar, güneş, ay ve yıldızlar gibi doğal unsurlar, Eski Türkler için kutsal kabul ediliyordu.

Eski Türklerde kültürün bir diğer önemli unsuru da atalara duyulan saygıdır. Eski Türkler, atalarının ruhlarının hala hayatta olduğuna ve onlara yardım edebileceğine inanıyorlardı. Bu nedenle, atalarını onurlandırmak için çeşitli törenler ve ritüeller düzenlerlerdi. Bu törenler ve ritüeller, genellikle mezarlıklarda veya kutsal yerlerde yapılırdı.

Bu saygı ve tapınış için belli ritüeller gerekmektedir. Dua ve kurban gibi bazı dinsel törenler yapılmaktaydı. Tapınaklar ve toplantı evlerinin yanı sıra doğa ile iç içe bir yaşam süren ve doğayı kutsayan Türkler, bazı nehir, dağ, tepe ve mağaraları da kültür olarak kullanmışlardır. Kültür uygulamak ve topluluğu yönetmek için bir başkan bulunmaktaydı. Ayrıca kültür uygulamak için bayramlar ve törenler gibi yılın belli zamanları seçilmekte ve bunun için bazı kültür araçları kullanılmaktaydı (Örnek, 1988, s. 94-95).

Bir durumun kültür olmasının üç adet şartı vardır. Bunlardan ilki, kültü konu olabilecek bir nesne veya kişinin varlığıdır. İkincisi, konu olan şeyin insana zarar gelebileceğine dair bir inancın olmasıdır. Üçüncüsü ise uygulamaların fayda sağlayacağı ve zararları uzaklaştırma inancıdır.

Moğolların “ongon” adını verdikleri tös veya töz kelimesi anlam itibarıyla “asıl, menşe, kök” demek olup, Uygur ve Hakaniye lehçelerinde de kelime aynı anlamı ifade etmektedir. Bu sembollere tös veya töz denmesinin sebebi ise, bu nesnelerin atalarının mirası şeklinde değerlendirmesinin bir karşılığı olması sebebiyledir. Altaylı Türklerin kültürleri hakkında “bu babamın tözü”, “şu anamın tözü”, şeklinde bahsettiklerini görmekteyiz. Bunun yanı sıra büyük ve ünlü kamların ruhlarına ithaf edilen kültürlere de rastlanmaktadır (Güngör, 2002, s. 264).

4.4.3. Atalar Kültü

Atalar kültürünün temelini ölenlerine karşı duyduğu minnet oluşturmaktadır. Eski Türkler, atalarının ruhlarının hala hayatta olduğuna ve onlara yardım edebileceğine inanıyorlardı. Bu nedenle, atalarını onurlandırmak için çeşitli törenler ve uygulamalar düzenlerlerdi. Bu törenler ve ritüeller, genellikle mezarlıklarda veya kutsal yerlerde yapılırdı (Güngör, 2002, s. 5).

Ayrıca bu inanca göre insan ölürken sadece bedenini kaybetmektedir. Ama ruhani varlığı yeryüzünde halen devam etmektedir. Ve bu ruh yakınlarının hayatını etkilemektedir. Onlara göre ölüm asla bir bitiş değildir. Yalnız bunu da ölen kişinin statüsüne bağlı kılmışlardır. Ölen kişi kabile reisi, savaşçı veya din adamıysa tapınılmaya layık görülüp kurban ve duaya hak kazanmaktaydı. Yalnızca bu insanlar öldükten sonra doğaüstü güçlere sahip olurlardı. Bu sebepten bu kişilerin kendilerine zararı dokunmasın diye ruhu hoş tutulmaya çalışılmış, anıları taze tutulmuş, onlara kurban kesilmiştir. Ayrıca bu sebepten ötürü figür ve maskeleri yapılmıştır. Atalar aynı zamanda gelenek ve göreneklerin de koruyucusu sayılırdı. Anılarını taze tutarken, uyduklarına uymak onları sevindirir aksi ise öfkelenendirirdi (Örnek, 1988, s. 94-95).

Kadim Türk toplumlarında atalar kültü, en köklü ve en eski inanç sistemlerinden biriydi. Hatta bu kült, Türklerin en eski topluluklarından olan Hunlar zamanında tespit edilmiştir. Orta Asya Türklerinde bu kült çok fazla yayılım göstermiştir. Orhun kitabelerinin son bölümlerinden anlaşılacağı üzere atalar kültü Göktürklerde de vardır. Atalar kültü sayesinde Türkler reenkarnasyon inancını kolay benimsemişlerdir. Bu inanca göre, bilgili, yönetici ve çalışkan insanlar öldüğünde onların ruhları geride kalan ailesine ve topluma yardım etmektedir (Ocak, 1983, s. 26-27).

4.4.4. Gök Tanrı Kültü

Eski Türkler, gökyüzünü kutsal kabul eden ve onu yüce bir varlık olarak nitelendiren bir inanç sistemine sahipti. Herhangi bir belgeye rastlanılmaksızın, kitabelerden yola çıkılarak bu inanç sistemi, Tengricilik olarak adlandırılmaktadır. Tengricilik, Türklerin en eski ve en yaygın dini inancıdır. Bu inancın temelinde, ölmüş atalara karşı saygı vardır.

Tengricilik inancında, gökyüzü Tengri olarak adlandırılmaktadır. Tengri, kâinatın yaratıcısı, yöneticisi ve koruyucusudur. O, evrende var olan her şeyin kaynağıdır. Tengri, kişiselleştirilmeyen bir varlıktır. Ancak, güç ve kudret sahibidir. Tengri, Eski Türklerin en yüksek tanrısıdır. Eski Türkler, Tengri'ye karşı büyük bir saygı duyuyorlardı ve ona kurbanlar sunuyorlardı (Çoruhlu, 2021, s. 56-65).

Tengricilik inancı, Eski Türklerin yaşamlarında önemli bir rol oynamıştır. Bu inanç, Türklerin sosyal ve kültürel yapılarını şekillendirmiştir. Örneğin, Eski Türkler, Tengri'nin gazabından korunmak için ordu-bürokrasi sistemi geliştirmiştir. Bu sistemde, kağan, Tengri'nin yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilirdi. Ziraat ile uğraşan topluluklarda bereket tanrıları vardır. Yine savaşçı kavimlerde ise kutsal kabul edilen zafer tanrısıdır ((Taşağıl ve Çift, 2022, s. 71-73)

Gök Tanrı, insanlardan farklı olarak düşünülmeyle kat kat semada yaşadığına inanılırdı. Yeme, içme ve eğlenme gibi bazı insani özelliklere de sahip olduğuna inanılırdı. Altay Türklerinin, gökteki altın bir tahtta oturduğuna inandıkları tanrısı Ülgen'in göğün farklı katlarında oturan oğulları, kızları ve yardımcıları vardır. Göksel cisimlerin tamamı Gök Tanrı'ya ait ya da Gök Tanrı'nın kendisidir. Gökte bulunan Güneş ve Ayın farklı iki tanrı olduğu da düşünülürdü. Örneğin, Hun hükümdarı her sabah çadırından çıkarak Güneşe, geceleri ise Aya tapardı. Yakutlara göre iki kardeş tanrı vardır, bunlar; Ay ve Güneştir (Avcıoğlu, 1995, s. 352-353).

Güneşin, Ayın ya da başka bir cismin tanrı olarak isimlendirilmesine karşın Gök Tanrı inancı temelde tek tanrılı bir din olarak değerlendirilebilir. Çünkü tanrı Ülgen dahi Gök Tanrı'dan sudur yoluyla meydana gelmiştir. Genel olarak tek tanrılı bir din olarak nitelendirilse de, farklı zaman ve mekânlarda yaşamış Türk topluluklarında farklılıklar mevcuttur. Bu da Türklerin mitlerinin çeşitli oluşunu gösterir. Kişiselleştirilmeyen bu tanrıya inancın temelinde doğaya saygı duyma da vardır. Sebebi ise, doğadaki tüm varlıklar bir ruha sahiptir ve bu sebepten ötürü hiçbir canlıya zarar verilmemesi gerektiğine inanırlar. Bu inanca sahip olan kişilerde de ölümden sonra yaşama inanç vardır. Çünkü ruh, beden öldükten sonra dahi yaşamaya devam etmektedir (Bayat, 2017, s. 11-27).

4.4.5. Tabiat Kültleri

Eski Türkler, doğanın güçlü güçleri olduğuna ve bu güçlerle iletişim kurmanın mümkün olduğuna inanırlardı. Bu nedenle, doğayla ilgili her şeye karşı büyük bir saygı duyuyorlardı. Dağlar, nehirler, ağaçlar, güneş, ay ve yıldızlar gibi doğal unsurlar, Eski Türkler için kutsal kabul ediliyordu. Büyük İslam âlimlerinden olan Biruni "*el-Asarü-l-Bakiyye*" adlı eserinde Oğuz Türklerinin çok bereketli bir

pınarın yanında bulunan kayaya secde ettiklerini aktarmaktadır. Ayrıca yer-suya ilahiler okuyarak dua ederlerdi (İnan, 2020, s. 45-46).

İnsanoğlu bilinen tarihin başından itibaren gökyüzüne hayranlık duymuştur ve ona ulaşmak istemiştir. Bu bağlamda insanlığı en çok etkileyen şeylerden birisi olan dağlar ve tepeler insanların gözünde ilahi birer sembol kazanmıştır. İnsanüstü varlıkların her daim dağlarda yaşadığına inanılırdı. Kadim Türklerde bu dağ Ötüken'dir (Ocak, 1983, s. 70-71).

Dağlar, yeryüzü ve gökyüzünü birleştiren mitolojik bir varlık olarak da inanç sisteminin bir parçasıdır. Dünyanın oluşumuna dair anlatılarda dağlar, her şeyin birleşim noktası olarak görülmüştür. Hem Moğollar hem de Türkler, dağlara dua etmişlerdir. Eski Türklerin yaşadığı hemen her bölgede dağ kültürüne rastlanmaktadır. Bazı Türk halkları, dağı Ada-Kağan, ata ana veya ulu ata olarak isimlendirmiştir. Eski Çin kaynaklarına göre Altay Türkleri Bodin İnli adlı dağı kutsal kabul etmiş ve yurdun koruyucusu olarak kabul etmişlerdir. Bunun yanı sıra her dağın kendi ruhu bulunmaktaydı. Bazı dağların ruhu iyi bazısının da kötü olabilirdi (Bayat, 2021, s. 225). VII. y.y.da Göktürkler başta olmak üzere tüm Türk boyları Ötüken isimli dağı kutsal kabul etmekteydi. Göktürklerin kutsal kabul ettiği iki önemli dağ daha vardı ki bunların isimleri; "İduk Baş" ve "Tamag İduk" idi (İnan, 1995, s. 74).

Orta Asya'da İslam öncesi devirde Türklerde bazı taş ve kayalıklara kutsiyet atfedildiği birçok örnek bulunmaktadır. Buna güzel bir örnek olarak Uygurların ünlü Kut Dağı efsanesi verilebilir. Bu efsaneye göre, Uygur halkının refahı Kut Dağı adı verilen bir dağın varlığına bağlıdır. Bu dağ iri bir yeşim kayası olarak tasvir edilmekte ve bu kaya sayesinde Uygurlar Çinlilerden uzakta huzur ve refah içerisinde yaşamaktadır. Bunu öğrenen Çinliler Uygur ülkesinin kağanının oğlu ile Çin imparatorunun kızının evlenmesini önerirler. Anlaşmaya göre bu evliliğin karşılığı olarak Çinliler dağı parçalayıp ülkelerine götüreceklerdir. Halkın karşı çıkmasına karşın kağan teklifi kabul eder. Dağın parçalanması ile birlikte ülkedeki refah ve huzur kaybolur. Bereket yerini kıtlığa bırakır ve Uygur halkı göç etmek zorunda kalır (Ocak, 1983, s. 79).

Orman kültürü ilkel topluluklarının tamamına yakınında karşımıza çıkmaktadır. Toplumların orman ürünleri ve avcılıkla geçindikleri dönemin bir kalıntısı olarak ortaya çıkmıştır. Ötüken ormanlarının (Ötüken Yiş) bütün Türkler tarafından kutsal

kabul edildiği bilinmektedir. Her avcı orman ruhlarına kurban sunabilmektedir. Kurban sunma işlemi esnasında bir şamanın yardımına da ihtiyaç bulunmamaktadır. Bu da orman kültürünün şamanların ortaya çıkmadan bile önce var olduğunun bir kanıtı olarak sunulabilir. Zamanla insanlık yerleşik hayata geçmiş, tarım ve hayvancılığı öğrenmiş olsa da orman kültürü zayıflasa da kaybolmamıştır. Toplumlar inanç sistemlerini değiştirseler bile bu kültürü yeni dinlerine de taşımışlardır (Hassan, 1986, s. 111).

Ağaç yerin dibine uzanan kökleri, göğe doğru uzanan gövdesi ve dalları, cinsine göre değişen yaprakları ve meyvesi, her mevsim farklı biçimde bulunup sürekli kendini yenilemesi ve daha birçok özelliğiyle insanlığın dikkatini çekmiştir. Bu sebeplerden ötürü de hayatın ve ebediyetin temsili olarak görülmüştür.

Küçük bir tohumdan filiz haline gelip büyümesi, çiçek açması ve bunu defalarca tekrarladıktan sonra çürüyüp ölmesi insanlığın kendi yaşantısıyla bir paralellik kurarak bir bağ kurmasına yol açmıştır. Bunun yanı sıra ağaç kültüründe ağacın maddi varlığından ziyade manevi varlığından etkilenilmiştir. Türk mitolojisinde orman, yaşamın kaynağı, ağaçlar ise kahramanları doğurmak ve beslemek gibi birçok efsaneye rastlamak mümkündür (Bayat, 2021, s. 175-177).

Türk mitolojisinde ağacın hem ana hem de baba rolünü üstlendiği anlatılardan birisi de Oğuz Kağan'ın Dağ, Deniz ve Gök isimli üç çocuğunu bir ağaç kovuğunda bulmasıdır. Diğer bir örnek ise Manas Destanı'nda çocuk veren ağaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca Türk mitolojisinde, aileyi koruyan koruyucu ağaç efsanelerine de rastlanmaktadır (Ögel., 1995, s. 423-464).

Her toplum ve inanç grubu, ateşi kendine göre yorumlamaktadır. Şamanlığı benimsemiş Türklerin Tanrısı Ülgen, "...Gökten biri ak, biri kara iki taş getirmiş. Bunlardan birinin üstüne ot ufalamış, öbürüyle vurunca otlar alev almış..." Şaman Türkler ateşi Ülgen'in getirdiğine inanırlar (Artun, 2007, s. 16).

Ateş kültürüne tarihin başından beri her toplulukta rastlamak mümkündür. Ateş ile ilgili sayısız efsane bulunmaktadır. Eski Türkler de ateşi kutsal kabul etmiş, su ile birlikte gökten geldiğine inanmışlardır. Yabancı devletlerin arşivleri, seyyahların günlükleri ya da bizzat Eski Türklerin kendilerinin yazmış olduğu kaynaklarda görülmektedir ki su ve ateş hakkında bu bağlamda birçok örnek bulunmaktadır.

Türkler öteden beri ateşe saygı duymuşlar, ateşi bir temizleyici güç olarak kabul etmiş ve ondaki ruha “ot izi” demişlerdir (Avcıoğlu, 1995, s. 356).

Batı Göktürkler de ateşe kutsiyet atfetmiş ve büyük saygı göstermişlerdir. Ateşin temizleyici gücü olduğuna Göktürklerde de rastlanmaktadır. Kırgızlar, “Ateş en temiz şeydir. Ateşe düşen her şey temiz olur” derler. Altay Türklerinde de ateşi su ile söndürmek, ateşe tükürmek, ateşle oynamak kesinlikle yasaktır. Şaman törenlerinde “ateş ana” ya kurbanlar sunulur ve şu dualar okunur: “Sen ateş anamız. Açları doyurdun, üşüyenleri ısıttın. Karanlık gecelerde bizi kötü ruhlardan korudun. Siyah yanaklı beyaz koç sana kurban olsun” (Avcıoğlu, 1995, s. 356-357).

Tabiat kültürünün önemli bir bölümünü de hayvanlar kaplamaktadır. Özellikle Şamanizm inancında; ayı, orman tanrısının simgesi haline gelmiştir. Şamanistler adını korkudan ağızlarına almazlardı. Ayrıca şamanlar bazı törenlerde hayvan-ata kostümleri giymek çok kutsal sayılırdı. En çok giyilen elbiseler ise; ayı-ata, geyik-ata ve kartal-ata olarak sıralanabilir. Ayı-ata elbisesini giymeden önce, ayıdan alınan bazı kemikler kıyafetin üzerine dikilirdi ve Şaman sonrasında o kıyafeti giyerdi (Ögel, 1971, s. 37-38).

Türkler için kutsal olan hayvanlardan biri de geyiktir. Özellikle beyaz olan geyikler de kutsaldır. Altay Şamanizm’inde beyaz ilahlere mahsus bir renktir. Yine Yakutlarda, Altaylarda ve Kazak-Kırgız düşüncelerinde kartal çok önemli bir yere sahiptir. Yakutların sahip olduğu inanca göre kartal kanadını çırptığı zaman karlar ve buzullar eriyecek ve ilkbahar gelecektir.

Türkler dâhil Orta Asya ve Avrasya coğrafyasında hemen her kültürde var olan kültürlerden birisi de geyik kültürüdür. Ayrıca Kuzey Avrupa geleneğinde de aynı şekilde görülmektedir. Geyiğin ata-ana ve yol gösterici olma özellikleri sebebiyle halen bugün birçok kültürde geçerliliğini koruyan bir kült olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kadim Türklerde geyiği kutsal kabul ettiklerine dair herhangi bir kaynağa ulaşamamıştır. Lakin yine de geyiği dişi bir kutsal ruh olarak kabul ettikleri bahsedilmektedir (Beşkardeş, Uslu, ve Uslu, 2014, s. 18). Türklerin yaşadığı bölgelerin neredeyse hepsinde geyik hem en önemli av hayvanlarından birisi olduğu için sağladığı yarar çoktur hem de güzelliği, zarafeti ile bu inancı desteklemektedir.

Türk kültüründe geyik, antik çağlardan itibaren, yaratıcı tanrıça olarak hayat ağacı ile birlikte yaşam ve ölümün kaynağı olarak kutsal kabul edilmekteydi. Yapılan arkeolojik kazılarda bulunan ve arkaik döneme ait olduğu belirlenen kalıntılardan yapılan çıkarıma göre geyik, klanın başlangıcı ve bitişi olarak değerlendirilmekteydi. Başlangıçlar ve bitişlerin yanı sıra, dirilme de geyik ile özdeşleştirilmiş ve hayvan ana olarak isimlendirilmiştir. Göktürk, Hun ve Uygurlardan farklı olarak Moğol İmparatorluğunda ise kurdun eşi olarak kabul edilmekteydi (Dalkesen, 2015, s. 58).

Yaşayan en iri geyik türü olan Sığın geyik avlamak ise Türk hakanlarına özgü bir kurban ritüeliydi. Bazı dönemlerde kurt avlamak olarak da karşımıza çıkan bu ritüel, hakanın otoritesini kuvvetlendirmek adına yaptığı, yani kut almış olduğunun ispatı için yapılan bir ritüeldi. Avlanan bu hayvan hakanın ongunu haline gelir ve onu koruduğu düşünülürdü.

VI. y.y.da kurulan Göktürk İmparatorluğunda geyik, sembolik olarak devletin simgelerinden biri kabul edilmekteydi. Bunun yanı sıra yerel halkta geyikle ilgili bazı geleneklere rastlamak mümkündür. Zemine ve duvara post veya boynuz asma gibi uygulamalar geyiğin kutsal kabul edildiğine örnektir. Yine seferden dönen kişilerin avladıkları geyiklerin post ve boynuzlarını, toplumca kutsal kabul edilen yerlere bırakması da bu Türkler arasında yaygın bir gelenek haline gelmiştir. Türklerde ayrıca geyik kültür motifi haline gelmiş, bazı halılara işlenmiştir (Dalkesen, 2015, s. 64).

Kartal, Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan kutsal bir hayvandır. Eski Türkler, kartalı güçlü, cesur ve adaletli bir hayvan olarak görmüşlerdir. Eski Türklerde kartal kültü; güç ve cesareti, adaleti, hükümdarlığı ve korucuyu bir ruhu temsil ettiği bilinmektedir (Ögel, 1971, s. 585-587).

Eski Türklerde kartal kültü, Orta Asya'da ortaya çıkmıştır. Gök Tanrı inancına göre, kartal, Gök Tanrı'nın elçisidir. Gök Tanrı'nın mesajlarını insanlara taşır ve onları korur. Bu nedenle, kartal figürü, Gök Tanrı inancına ait birçok eserde yer almıştır (Ögel, 1971, s. 585).

Altay ve Sibiryta mitolojisinde, kartaldan türeyiş efsanesi dahi vardır. Koruyucu ruh manasına gelen 'tanara' kelimesini, her Türk boyunun bir tanarası vardır şeklinde kullanmışlardır. Saha Türklerinde bu tanara, kartaldır.

Eski Türklerde kartal kültü, Şamanizm'de de önemli bir yere sahiptir. Şamanizm'e göre, kartal, şamanların ruhlarının göğe yükselmesine yardımcı olur. Bu nedenle, şamanlar, kartal tüylerini şapkalarında kullanmışlardır.

“Yakut Türklerinin inanışlarına göre şamanlar, yeryüzüne bir kartal tarafından getirilirlerdi. Onlara göre, şaman olacak bir çocuğun ruhu, çocuk daha doğmadan bir kartal tarafından yenirdi. Bu ruhu yiyen kartal, bundan sonra güneşli bir bölgeye göç ederdi. Ortası büyük bir çayırılıkta kaplı olan bu bölgede, güneşin ışıkları solmaz ve her zaman pırıl pırıl parlarmış.

Tam bu çayırların ortasında ise, kırmızı bir çam, bir gürgen veya bir de kayın ağacı varmış. İşte bu kartal, bu ağaçların üzerine gelir ve yumurtasını bıraktıktan sonra gidermiş. Yumurta, bir süre ağaçların üzerinde kaldıktan sonra yarılr ve içinden bir çocuk çıkmış. Ağaçların altında da bir beşik bulunmuş. Çocuk, yumurtadan çıkar çıkmaz, hemen bu beşiğin üzerine düşer ve orada büyümeye başlamış.

Yakutların inanışına göre, iyi şamanlar kırmızı çam üzerindeki yumurtadan; kötü şamanlar ise, gürgen ağacı üzerindeki yumurtalardan çıkarlarmış. Yumurtadan çıkan bu şamanlar, tabii olarak hayatları süresince, “Kartal-Ana”ları tarafından korunurlarmış. Bu kartal, onların her işlerinde büyük bir yardımcı olurmuş” (Seroşevskiy, 1896).

Saha Türkleri hayatlarının her safhasında kartala büyük önem atfetmişlerdir. Hem gündelik yaşantı hem de inanç sisteminde kartalın ayrı bir yeri bulunmaktadır. Kartal, “göğün kralı” olarak algılanmaktadır. Ayrıca bir inanışa göre, tırnaklarıyla iri bir hayvanı göğe çıkarma gücü olan kartal, birçok insan tarafından doğadaki diğer hayvanlardan üstün tutulmasına sebep olmuştur. Kartalı, kadim Türkler totem olarak da kullanmışlardır.

Hudyakov konuyla ilgili olarak şunları aktarmıştır:

“Bana Eginliler şunları anlattılar: Atalarımızı eskiden kendi çocuklarını yermiş. Yaşlı bir adamla karısı yaşarmış. Onlar artık büyümüş olan çocuklarını yemek istemiş, hazırlanmışlar. Onlara bu kuş (aladoğan) gelmiş, bir hayvanın yünü getirmiş ve çocuğa doğru atmış. O zaman anne baba durmuş, çocuklarını öldürmemişler; oğlan ise kuşun peşinden gitmiş, ölmüş hayvana ulaşmış ve onun etini ana babasına getirmiş; ana baba bu eti yemiş, çocuklarını canlı bırakmışlar. O zamandan itibaren onlar aladoğanı ilah saymaya başlamışlar (Hudyakov, 1969; aktaran: Duranlı 2018, s. 270).

Bu saygının bazı bölgelerde daha da had safhalara ulaştığı söylenebilir. Hudyakov, bazı bölgelerde kuş tüyünü çiğnemenin bile büyük bir saygısızlık ve

günah sayıldığını belirtir. Bu eylemi yapan kişinin hayatının geri kalanında büyük sıkıntılarla karşılaşacağına inanılırdı. Kişinin tüm kemikleri kırılır, güçsüzleşir ve öleceğinde aladoğan gibi bağıracağı düşünülürdü (Duranlı, 2018, s. 6).

Eski Türklerde kartal kültü, sanatta da kendini göstermiştir. Kartal figürü, kaya resimlerinde, dokumalarda, halı ve kilimlerde, madeni eşyalarda ve mimari yapılarda kullanılmıştır.

Koruyucu bir ruh olarak görmeleri sonucunda, eski Türkler evlerinin yurtlarının üzerine veya duvarlarına kartal figürleri çizmişlerdir. Eski Türklerin bayraklarında dahi, kartal simgesinin olmasında bu inancın etkisi büyüktür.

Ayrıca kartal figürü, halen Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir. Bu durum armalarda, bayraklarda ve çeşitli sanat eserlerinde görülebilmektedir (Duranlı, 2018, s. 3-9).

Kadim Türklerde son olarak bir de kurt kültü vardır (Ögel., 1971). Kurt, Türk mitoloji tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Öyle ki, Türklerin soyunun kurttan geldiğine inanılır. Göktürk efsanelerinin çoğunda dişi bir kurttan türeyişten bahsedilir. Oğuz destanının Uygur harfleriyle yazılmış olan versiyonunda ise kurt erkektir (Ögel., 1971, s. 18). Orta Asya Türklerinin gökyüzü ile ilgili efsanelerinde atlar her zaman kurtlardan kaçmıştır. Yakut Türklerinin inanışlarında ise ay tutulması olayının oluş sebebi olarak, kurtlar ve ayıların ayı yemesi sonucu olduğu gösterilmiştir (Ögel, 1971, s. 41-51).

4.4.6. Ölüm ve Ölüler Kültü

Eski Türkler, can ve ruh kavramını "varlığın özünü oluşturan, onu canlı kılan, ölümden sonra da varlığını sürdüren soyut varlık" olarak ifade etmişlerdir. Bu kavram, "insan varlığının somut olmayan, maddi olmayan, ruhani yönü" olarak da tanımlanabilir. Eski Türkler ruh-can kavramını farklı kelimelerle ifade etmişlerdir; tın, kut, sür. Saha Türkleri Şamanizm'i de Kut-Sür İtegele yani Kut-Sür İnanıcı olarak isimlendirmiştir (Kirişçioğlu, 2014, s. 1).

Tin kelimesi, eski Türkçede "nefes, rüzgâr, esinti, dinlenmek" gibi anlamlara da sahiptir. Bu anlamlar, tin kelimesinin can ve ruh kavramını ifade etmek için kullanılmasının nedenini açıklar. Çünkü nefes, insanın yaşamını sürdürmesini

sağlayan en temel unsurdur. Rüzgâr ve esinti ise canlılık ve hareketlilik simgesidir. Dinlenmek ise, ruhun kendini yenilemesi ve güçlenmesi için gereklidir.

Kut ise kadim Türklere göre insana doğuştan verilir ve ölümden sonra da insanı terk etmezdi. Hatta kut o kadar değerlidir ki, kutun korunması ve güçlendirilmesi için çeşitli uygulamalar yaparlardı (Ögel, 2006). Kut şu öğelerden oluşur; toprak, rüzgâr ve ana-kut. Tın vücuttan ayrıldığında ölüm gerçekleşir; fakat kut ayrılırsa ölüm olmaz. Sür, insan uyurken vücuttan çıkıp etrafta dolaşabilir (Artun, 2007, s. 17).

Eski Türkler ve diğer Orta Asya halkları, ölümlerini yakmak, ağaca asmak, toprağa gömmek veya mumyalamak gibi farklı defin yöntemleri kullanıyordu. Göktürkler ise ölen kişi önce çadıra konurdu. Bu sırada oğulları ve torunları at ve koyun keserlerdi. Sonra ölünün bulunduğu çadırın etrafını yedi kez dolaşırlardı. Her bir dönüşte çadırın kapısına gelip yüzlerini bir miktar keserlerdi, böylece yüzlerinden ölen ataları için kanla karışık gözyaşı dökerlerdi. En sonunda ise ölen kişinin bineği ve eşyaları cesetle birlikte yakılır külleri toplanırdı. Yılın belirli bir gününde toplanan küller toprağa gömülürdü. İlkbaharda ölen sonbaharda, kışın ölen de ilkbaharda gömülürdü (Divitçioğlu, 2000, s. 87-90). Ancak Göktürklerin bazı topluluklarında mumyalama işlemine de rastlanılmıştır (Tanyu, 1980). Altay çevresinde yapılan bir kazı sonucu Tu-Yahtı'da açılan bir mezarda, ölünün üzerinin üç kat beyaz elbise örtüldüğü görülmüştür (Ögel, 1991, s. 163).

IX. yy.da yaşayan Oğuz boylarının defin törenleri ise biraz daha farklıdır. Ölüye ceket giydirilir, kuşağı kuşandırılır, yayı yanına konulur, eline de bir tahta kadeh verilir ve oturur halde gömülmesi sağlanırdı. Ölen kişinin servetine göre at kesilir. Atın eti yenirken; başı, derisi ayakları ve kuyrukları sıriklara asılırdı. Öldürdüğü kişi kadar ağaçtan suret yontulur ve mezarının üstüne bırakılırdı. Bunu yapmalarının sebebi ise atların onu cennete götüreceği ve öldürdüğü kişilerin ise ona cennette hizmet edeceği inancıdır (İnan, 1995, s. 178). Oğuz ve Kıpçak Türklerinin cenaze törenlerinde sıriklara atların derileri asılırdı. Bugün de Altay ve Yakut Türklerinin at kurban ederek gerçekleştirdiği törenlerin temelini bu eski adet oluşturmaktadır (İnan, 1995, s. 179).

Hun ve Göktürk hâkimiyetinin olduğu dönemlerde bazı kabilelerin ağaçlara tabut astıkları görülmektedir. Bu adet XVII.yy.a kadar Yakut Türkleri arasında uygulanan törenlerden birisi olmuştur (İnan, 1995, s. 180).

Eski Türkler, ölen yakınlarının ruhunu rahatlatmak ve onlara iyi bir ahiret yolculuğu dilemek için ölü aşı adı verilen bir tören düzenlerlerdi. Bu törende, ölen kişinin sevdiği yemekler ve içecekler hazırlanır ve mezarına bırakılırdı. Zamanla, bu törenin amacı değişmiş ve ölen kişinin ruhuna kurban sunmak için yapılmaya başlanmıştır (Onay, 2018, s. 486).

Kamların defin törenlerinde de ölü aşı geleneği devam ettirilmiştir. Kamlar, ölen kişinin ruhunu ahirete uğurlamak için çeşitli törenler düzenlerler. Cenaze defnedildikten sonra eve dönüp yemeye ve içmeye başlarlar. Mezarın sağına yakılan ateşe, ölü için kesilen hayvanların kemikleri atılır, rakı serpilir ve yemekler de atılır. Bunun yapılmasının sebebi ise ateş tanrısının bu ateşe atılanları ölüye ulaştıracağı inancıdır. Ölü aşı programına katılan kişiler mezarın da etrafını üç kez dolaşırlar (İnan, 1995, s. 186).

Göktürk toplumlarında ölüm törenleri aynı zamanda bir şölen havasında yapılır ve evliliklerin de simgesi haline gelmiştir. Erkekler ve kızlar mezara süslü giyinip de gelirler ve erkek kızı beğenirse ölüm töreninden sonra kızı ailesinden ister. Göktürklerin cenaze törenleri ile ilgili birçok bilgiye Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarından ulaşılmaktadır (Divitçioğlu, 2000, s. 87-93).

Ayrıca eski Türklerde ölünün arkasından feryat figan ağlayarak yas tutulduğu Çin kaynaklarında geçmektedir. Keza Orhun Yazıtlarında ise yas tutulurken saç ve kulakların kesildiği anlatılmaktadır. Dede Korkut hikâyelerinde bu yas tutma adetlerine ek olarak ölen kişinin kardeşlerinin siyah renkte giyindiklerine dair bilgilere de rastlanılmaktadır (İnan, 1995, s. 195-196).

Kadim Türklerde ölen kişinin eşi saçlarından kesmektedir. Aynı zamanda ölen kişinin atının yelesi ve kuyruğu da kesilmektedir. İslam dininin kabulünden sonra dahi bu uygulama devam etmiştir. Yas uygulamalarından birisi de elbiseyi ters giymektir. Asya'da bulunan bazı Kırgız boylarında kadınlar matem halindeyken hem ters oturur hem de kıyafetlerini ters giyerlerdi (İnan, 1995, s. 199).

4.5.Eski Türk Mitolojisinde Ölüm Teması

Türklerin eski mitleri konusunda araştırma yapan araştırmacılar, Eski Türklerin inancının önemli bir bölümünü kapsayan Tengrizmi ve diğer tanrıları ile bu inançların temel esaslarını öğrendiler. Evrenin dünyalara bölündüğüne inanan Eski Türkler ayrıca inançlarında dünyayı da üst, orta ve alt dünya olarak üçlü bir sistem üzerine kurmuşlardır. Wilhelm Thomsen tarafından 1983 yılında deşifre edilen Kül Tegin yazıtlarında, üç bölümlü dünyaya inandıklarının kanıtı bulunmaktadır (Kurnaz, 1993, s. 15).

Kadim Türklere ait mitolojiler o kadar zengindir ki her zaman bütün araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu zengin mitoloji tarih incelemelerinde çoğu bilim adamı için ana amaç haline gelmiştir. Araştırılan durumlar arasında eski Türklerin ölüm ve ölüme dair görüşleri de vardır.

Bazı eski Türk toplulukları ahiretin sadece belli insanlar için var olduğuna inanıyordu. Bazı Türkler ise öbür dünyaya, yani ölümden sonra ikinci bir hayatın varlığına inanıyorlardı. Bu sebepten ötürü, genelde Türkler ölüyü gömerken yanında değerli eşyalarını hatta bazen eşlerini bile gömmüşlerdir. Diğer yaşamında ona hizmet etmesi için, ölünün mezarına öldürdüğü kişi sayısı kadar heykel dikilmektedir. Hatta öyle ki, bu mezarlarda hırsızlık yapılmasına dahi sebep olmuştur (Şeker, 2012, s. 125).

Hazar ve Oğuz Türklerinin mezarların bulunmaması için, cenazeyi ırmak yataklarına defnettikleri bile olmuştur. Bunu yapabilmek için, öncelikle ırmağın yatağı değiştiriliyor sonra mezar oluşturuluyor ve ırmağın yatağı tekrar eski yönüne alınıyordu (Togan, 1998, s. 116-120).

Altay toplumunda ölüm, kutun kaybedilişi olarak algılanır ve ölümün en tercih edilen şekli ise savaşta ölümdür. Hastalanan kişinin, yatağında ölmek için intihar etme girişiminde bulunduğu da bilinenler arasındadır (Roux, 1999, s. 207).

Türkler, atalarını gömdükten sonra onları unutmamak için ölülerin küçük heykellerini yapar, karşında ağlar ve bazı anma törenleri yaparlardı. Ebü'l-Gazi Han bu konuda şöyle demiştir: “O zaman onlarda (Türklerde) bir adet vardı ki birinin oğlu, kızı, ağabeyi veya küçük kardeşi veya başka bir kıymetlisi ölürse onun suretini

kugurçak (kukla) yapar, evinde saklardı. Ara sıra o sureti öpüp, sevip okşayarak bu filanın sureti derlerdi.” (Güngör, 2002, s. 6).

Diğer bir taraftan ölümden sonraki hayatın bu dünyadan gidişin tersine olacağına inanan Türkler, ölünün eşyalarının bazısını sağlam koyarken, bazı eşyaları da kırık bir şekilde mezarlara yerleştirirlerdi. Ölünün dirildiği gibi bu kırık eşyalarında düzeleceğine inanırlardı (Roux, 1999, s. 218-219).

Türklerde ölümden sonra bir hayat olduğuna dair inancın bir diğer göstergesi de, Türklerin ölümlerini mezarlara koyuş şekliyle anlaşılmaktadır. Örneğin; insanların ana rahminde durduğu şekilde, yani bir cenin pozisyonunda mağaralara ya da toprağa iç bükey bir şekilde gömerlerdi. Bu durum yeniden doğuşun bir tezahürünü simgelemektedir (Ersoy, 2002, s. 96).

4.5.1. Eski Türklerde Cennet- Cehennem

Bütün insanlıkta olduğu gibi eski Türklerde de ölümden sonraki yaşam oldukça merak edilmiştir. Kadim Türklerin ölümden sonraki yaşama inandığı kaynaklarda belirtilmiştir. İnsan öldükten sonra ruhun yaşadığına emin bir halde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Eski Türk mitolojisi insanın ruhu hakkındaki görüşleri en iyi şekilde yansıtan efsanelerle doludur. Daha önce bahsettiğimiz gibi ruh mitinde, ruhun dört özelliği vardır. Bunlar; kut, yula, tın ve sür şeklindedir.

Kadim Türk milleti sürdürülen hayatta yapılan işlerin cezası veya mükâfatı olarak, ölümden sonraki cennet ve cehennem olgusunun varlığına inanmaktadırlar. Ancak açık bir şekilde cennet ve cehennem tasvirlerinin yapılmasının, Budizm’in etkili olmaya başladığı Hun devrinden itibaren olduğu söylenebilir (Çoruhlu, 2022, s. 319).

Var olan mitlerden biri de ölmüş ruhlar dünyasının hükümdarı Erlik ile ilgilidir. Erlik’in başlıca görevlerinden birisi yeraltı dünyasında ölümlere mahkeme kurmasıdır. Mite göre insanın ölüm vakti geldiğinde Erlik’in yardımcı körmes, kişinin ölmemiş ruhunu cehenneme getirir. Burada körmes ve yayuçi kişinin amelleri hakkında bilgi verirler. Kişinin eğer iyi amelleri daha çoksa bu ruha Erlik hükmedemez ve yayuçi ruhu cehennemden çıkartır. Eğer kişinin kötü amelleri daha

çoksa yayuçi cehennemden eli boş çıkar ve ruh cehennemde kalır. Erlik ruha hâkim olur ve Erlik'in yardımcısı körmese dönüşür (Bayat, 2017, s. 36).

Alt Dünya'da ayrıca dokuz nehir vardır ve bu nehirler insanların gözyaşlarıyla doludur. Bu nehir tek bir yerde birleşmektedir ve bu yerde Erlik Kalesi vardır. Kale'nin yakınında bir yerde yeraltından kaçabilecek bir köprü bulunmaktadır ve bu köprü de at saçlarından oluşmaktadır. Herhangi biri köprüye bastığı anda köprüde bulunan saçlar hemen kopar ve ruh nehre düşer ve nehir de bu ruhu Alt Dünya'ya taşırdı (Anohin, 2006 , s. 5-6).

Türklerde cennet inancının nasıl olduğu biraz ucu açık bir konudur. Türkler cennet kavramı ile daha az meşgul olmuşlardır. İyi insanların uçmağa varacağı şeklindeki ifade bir cennet inancının varlığını kanıtlaya da uçmağın ne olduğu tam olarak açıklanamamıştır. Fakat Altay Türkleri bu konuda istisna sayılabilir. Altaylılara göre ruh yayuçi tarafından göğün üçüncü katına götürülür; dünyadaki göller fani insanlara nasıl zevk veriyorsa, buradaki süt gölleri de ruhlara keyif verir. Ruh gölde altın sandallarla dolaşır ve kumsallarda eğlenirdi (Uraz, 1994, s. 104).

Kadim Türklere ait mitolojide ölüm meleği için Aldaşı, Aldacı, Aldatıcı gibi farklı adlandırmalar vardır.

Özellikle Aldaşı, Altay Türklerine ait mitolojide de yaygın bir karakterdir. Kazak mitolojisine ait Aldaşı ise, Oğuz mitolojisinde olan Azrail imgesiyle tamamen örtüşmektedir. İki efsanenin konusu aslında aynıdır ama ölüm meleğinin ismini farklı çağırımları, bölgeden bölgeye isimlerin değişiklik gösterdiğinin kanıtıdır (Karakurt, 2011, s. 34).

Kadim Türklerin ölüm meleği imgesi ile Azrail imgesi pek çok yönden örtüşmektedir; ikisi de ölen kişinin bedeninden ruhu alır ve farklı bir dünyaya taşınmasına yardımcı olurlar. Ayrıca Aldaşı'nın Tengri'ye itaati de Azrail ile benzerlik göstermektedir.

Ahirette her ruh 'Körmes' adı verilen görünmez bir ruh haline gelir. Her Körmesin akıbeti farklıdır; kişinin yaptığı iyi veya kötü şeylere göre değişmektedir. Erlik'in yargılaması bittikten sonra erdemli insanların ruhları Ülgen'in tahtının etrafındaki Arun-Sudun'a yani cennet bahçesine taşınır. Cennet yerine talu ve ya uçmak kelimesi kullanılmaktadır (Bayat, 2022 b, s. 189-190).

4.5.2. Eski Türklerde Ölüm Meleği

Kadim Türklere ait mitolojide ölüm meleği için Aldaşı, Aldacı, Aldatıcı gibi farklı adlandırmalar vardır.

Özellikle Aldaşı, Altay Türklerine ait mitolojide de yaygın bir karakterdir. Kazak mitolojisine ait Aldaşı ise, Oğuz mitolojisinde olan Azrail imgesiyle tamamen örtüşmektedir. İki efsanenin konusu aslında aynıdır ama ölüm meleğinin ismini farklı çağırımları, bölgeden bölgeye isimlerin değişiklik gösterdiğinin kanıtıdır (Karakurt, 2011, s. 34).

Kadim Türklerin ölüm meleği imgesi ile Azrail imgesi pek çok yönden örtüşmektedir; ikisi de ölen kişinin bedeninden ruhu alır ve farklı bir dünyaya taşınmasına yardımcı olurlar. Ayrıca Aldaşı'nın Tengri'ye itaati de Azrail ile benzerlik göstermektedir.

4.5.3. Eski Türklerde Kırk Sayısının Kutsallığı

Türk halkında geçmişten günümüze kadar kırk sayısı kutsal sayılmaktadır ve bu durum Türk mitolojisinde de çokça yer edinmiştir. Eski Türklerde insanın öleceğini kırk gün önce görmesi gibi bir inanç vardır. Bunun yanı sıra halk inanışına göre her dönemde yaşayan kırk kutlu kişi olduğuna inanılırdı. Kırklı denilen bu kişiler derviş motifine benzer bir yapıdadır. Kırklılar normal insanlar tarafından görülmezler. Kişi ava çıkacağı zaman kırklılara dua eder hastalandığında onlardan şifa isterdi (Karakurt, 2011, s. 185).

Bir diğer inanışa göre ruh, insan bedenini terk ettiğinde bir sineğe dönüşür ancak evini terk etmesi kırk gün sonradır. Bu sebepten kırkıncı günde dualar edilirdi (Ögel, 1971).

4.6. Ölüm Gerçeğinin Türk Kültürüne Yansıması

Dünya üzerinde varlığını sürdüren her canlının bir sonunun olması, bütün insanlık tarafından kabul edilmiştir. Ancak ölüm gerçeği o kadar kapalı bir olgudur ki, her insan tarafından farklı şekillerde tahayyül ve tasavvur edilmiştir. Eski

Türklerde de ölüm konusu önemli bir yere sahiptir. Bilinen odur ki, Türklerde ahiret inancı vardır ve ölüm herkes gibi onlar için de endişe ve korku dolu bir hal almıştır. Öldükten sonra dirilme, eski Türkler arasında yaygın bir inançtı, bu nedenle ölümler atları ve silahları ile gömülürdü (Ögel, 1971, s. 17). Orta Asya Türk kavimlerinden Kumanlar ise, ölümlerini gömdükten sonra mezarın üstüne toprak yığarak tepelik oluşturmuşlardır. Bu tepeliğin üzerine de yüzü doğuya bakan bir insan heykeli yerleştirmişlerdir. Ayrıca mezara ölünün yemesi için kımız ve et bırakmışlardır (Ögel, 1984, s. 296). Gagauz Türkleri ise ölümlerini elbiseleriyle gömerken, elbisenin ceplerine para da koyarlarmış (Kalafat, 1998, s. 143). Hazar Türkleri ise ölümlerini gömerken nehir yataklarına seçerlermiş ki ruhları geri gelmesin diye... (Kalafat, 1998, s. 146).

Uygulamalar bize gösteriyor ki, Eski Türkler ölümden sonra dirilmeye ve ruhun ölümsüzlüğüne inanıyorlardı. Uygurlardan günümüze kalma sekiz şiirden birinde ölüm birinde ise cehennem tasvir edilmiştir. Ölüm tasvirinin yapıldığı şiirin günümüz Türkçesine çevrilmiş hali şöyledir:

Sonunda yine şu ölmesi var
Karanlık tamuya düşmesi var
Binlerce şeytanlar gelir derler
Dumanlı şeytanlar hükmeder derler

Karanlık gece gibi çöker derler
Sıkıntı (yüreğe) düşer derler
Göğse oturup bastırır derler
İnkârcı ruhlar çıkar derler (Tekin, 1986, s. 17).

Cehennem tasvirinin yapıldığı şiirin bir dördünlüğünün günümüz Türkçesine çevrilmiş hali de şöyledir:

Aksi kılı kart şeytan gelerek
İnkârcı ruhları tutarak
Karanlık tamuya çeker derler

Baş aşağı edip tıkar derler... (Tekin, 1986, s. 18).

Türklerde ölüm, hayatın bir gerçeği olarak kabul edilmiş ve birçok adet bu gerçekliğin etrafında gelişmiştir. Gagauzlar bazı diğer Türk kabilelerinin aksine şeytanın değil, bir meleğin kişinin göğsüne basarak ruhunu aldığına inanırlardı. Hasta kimse uzun süredir görmediği birini görmek ister ve bu kişi kısa zamanda gelemeyecek kadar uzaktaysa o kişinin gömleği hastanın üstüne koyulurdu. Karaçay-Malkar Türklerinde de mahkemeye çıkan birisi eğer ölmüş atasının üstüne yemin ederse, kişinin masumiyetine karar verilip serbest bırakılırdı. Bugün halen Kars'ta ölmüş ataların goruna/kabrine yemin etmek deyimi kullanılmaktadır (Kalafat, 1998, s. 142).

Eski Türklerde var olan bu yas törenlerine 'yuğ' adı verilirdi. Eski Türk lehçelerinde sadece yasla alakalı dahi elli kelime vardır. Bunlardan bazıları; ağıt, deşek, sagu, şivan, bayatı, tavsı ve köris gibi... sırf yas töreni için dahi bu kadar kelimenin olması eski Türklerin yas adetlerine verdiği önemi belirtmektedir (Uludağ, 1988, s. 472).

4.7. Eski Türklerde Kıyamet

Eski Türkler, tek tanrılı inanca sahip olduklarından dolayı kıyamete dair düşünceleri de bu kalıp üzerinde olup kaynaklarda çok fazla geçmemektedir.

“Evrenin yaratılışında olduğu gibi ve hatta ondan daha da çok, dünyanın sonu meselesiyle ilgili olarak geleneksel Türk dininin, özellikle ilk dönemlerinde herhangi açık bir bilgi yahut mitolojiye rastlanmamaktadır. Bu bakımdan da denilebilir ki, eski Türkler kıyamet meselesine kozmogoni meselesinden daha az ilgi duymuşlardır. Her ne kadar Orhun Kitabelerinde göğün ve yerin yıkılıp çökmesi ve mevcut hayat düzeninin bozulması hususlarına imalar mevcutsa da bunların sistematik bir nihai çöküş efsanesine veya akidesine henüz dönüşmediği görülmektedir.” (Günay & Güngör, 2009, s. 92).

İnançları kesin bir anlamı taşımamakla birlikte kıyamete olası son olarak bakmışlardır.

4.7.1. Altay Türklerinde Kıyamet Anlayışı

Altay Türkeri'nin inancına göre iyilik tanrısı Ülgen ve karşısındaki kötülük tanrısı ise Erlik 'tir. Altaylara göre, kıyamet, insanın kendi eliyle dünyayı yaşanmaz hale getirip, evrenin sonunu getirmesidir.

İnsanoğlu gün geçtikçe daha çok azacak, günahattan çekinmeyecek ve kötülük olabildiğince artacaktır. Günahın artmasından dolayı Ülgen, toplumdan uzaklaşmış ve insanlar da Ülgen'i unutacaklardır. Karanlık ve günah arttıkça Erlik de, Ülgen'in tam aksine dünyaya topluma yaklaşacaktır. Bu olaylardan sonra kötü ruhlardan olan; Erlik, Karaş ve Kerey yeryüzüne çıkacaktır. Ülgen, Mangdaşire ve May-Tere de yeryüzüne çıkarak kötü ruhlarla savaşıacaklardır.

İyi ruhlar, insanları aydınlık dünyaya çağırırken, kötü ruhlar da Karanlık dünyaya çağırmaya çalışmışlardır. Bu savaşın galibi Ülgen olacaktır ve Ülgen, ölümlere, kalkmalarını emredecektir. Ölülerin yerlerinden kalkmasıyla birlikte ebedi hayat başlayacaktır (İnan, 2000, s. 27-40).

Altaylıların kıyamet miti şu şekildedir;

“Dünyanın sonu geldiğinde, kara toprak ateşle yanacaktır. Kayrakan, Tanrı baba kulaklarını tıkayacaktır. O zaman toprak yok edilecektir. Toprak ve ekin yok edilecektir. Başkaldırının güçlü sesi insanı sevindirecektir. Çamur tepeleri sallanacaktır. Demir üzenginin tabanı delinmiş olacaktır. İğnenin deliği yarılmış olacaktır. Kalabalık halk yok edilmiş olacaktır. Kara solucan kanatlanacaktır. Kara gözü kan bürüyecektir. Pınarlardan kan akacaktır. Yer uğuldayacak, dağlar ters dönecektir. Bayırlar çökecektir. Gökyüzü titreyecektir. Deniz dalgalanacaktır. Toprak tersyüz olacak, üstü altta kalacaktır. Yosun koparılmış olacak ve kül olacaktır. Gökyüzü harekete geçecek, bir yarık açılacaktır. Deniz dalgalanacak ve dibi görünecektir. Denizin dibinde dokuz ayrı siyah taş vardır. Dünyanın sonu geldiğinde, bu kara taşlar dokuz yerinden kırıldığında, dokuz kasnağı bulunan sandıklar içinden demirden yapılmış dokuz adam dışarı çıkacaktır. İkisinin önder konumunda olduğu bu adamların atlarının ön ayaklarında, kılıçlar, kuyruklarında da kalkanlar bulunacaktır. Bunlar, çarptıkları her şeyi yok edecektir.

Dünyanın sonu geldiğinde, halkın huzuru kalmayacak, Güneş'in ve Ay'ın parlaklığı yok olacak, ağaçlar kökünden sökülecek, baba çocuğundan ayrılacak, anne en sevdiğinden ayrılacak ve kocasız kalacak, bitkiler yok edilmiş, tohumları tükenmiş olacaktır. Toprakta büyüyen kengel otundan çıkacak çekirgeler önüne çıkan hayvanları ve insanları yok edeceklerdir.

Bütün bunlar gerçekleştiğinde Tanrı'nın insanlara yardım için yarattığı kişilerden biri olan Şal-Jime, kengel otunu sökmesi için Mandı Şire'den yardım isterse de Mandı Şire bu çağrıya cevap vermeyecektir. Bunun üzerine Mandı Şire 'Büyük Bey halkını terk etti, iyi aygır sürüsünü terk etti. Kıyı yıkıldı, su kurudu. Yakalı kürk eskidi, yakası yırtıldı. Yönetilen halk, kanunsuz kaldı. Dünyada yaşam kalmadı. Yuvası olan kuş, yuvasını terk etti. Çocuğu olan kadın, çocuklarını terk etti' diye bağıracaktır. Ama May Tere susacaktır. Bunun üzerine Erlik 'in kahramanları "Karaş ve Kerey yerin altından çıkacaklardır. Yerden yukarı çıktıklarında Ülgen'in kahramanları Mandı Şire ve May Tere, onlarla savaşmak için gökyüzünden ineceklerdir. May Tere'nin kanyla yeryüzü alev içinde yanacaktır. Dünyanın sonu böyle olacaktır." (Çoruhlu, 2021, s. 297-299).

Altay kıyamet mitinde, denizin dibinden çıkacak dokuz kara taşın dokuz yerinden kırılarak, dokuz kasnağı bulunan dokuz sandıktan demirden yapılmış dokuz adamın çıkacağı anlatılmaktadır. Mite göre atlarının ön ayaklarında kılıçlar, kuyruğunda da kalkan bulunan bu dokuz bahadır, önüne çıkan her şeyi yok edecektir. Altay Türklerine ait bu mitte, dokuz rakamının bu derece vurgulanmasının, eski Türklerin bu rakamı kutsal saymasından kaynaklı olduğu düşünülebilir.

Altaylarda yaşayan Şamanist Türkler dünyanın sonunun geleceğine ve kıyamete inanırlardı. Kıyamete verdikleri isim ise, Kalgançı Çak 'tır. Kalgançı, kalan veya kalacak anlamlarına gelmektedir. Çak ise çağ demektir. Sonuç olarak Kalgançı Çak için inançları, kalacak olan tek çağın kıyamet günü olduğunu, dünyanın tamamen sona ereceğini vurgulamak istemişlerdir. Eski Türklerde kıyamet günü Uluğ Gün olarak isimlendirilmiştir. Kalgançı Çak hakkında Altay Türklerinde iki adet manzum vardır. İlk olarak Teleüt Türklerine ikinci olarak da Uryanhay Türklerine aittir (Bayat, 2022 a, s. 123).

Teleütlere ait olan anlatıda o gün geldiğinde gök demir haline gelir, yer de sarı bakır olur. Kalgançı çak geldiğinde, insanların birbirine düşman olacağı ifade edilir. Han olanların dahi birbirine savaş açacağına, ulusların arasında büyük saldırılar olacağı anlatılır. O zaman geldiğinde doğada büyük değişikliklerin olacağı, 'katı taşlar ufalanacak, sert ağaçlar kırılacak' ifadesiyle anlatılmaktadır.

Kıyamet zamanı yaklaştığında, insanların fiziksel özelliklerinin de değişeceğinden bahsedilir, boylarının kısa ve zayıf olacağını üzerinde durulur. Yine anlatıda geçen 'erlerin dizgini kısa olur' ifadesiyle bahsedilmek istenen, güçlü kimselerin gücünün azalacağı, er kişilerin ise güçlü kişilerin elinde oyuncak

olacağıdır. Anlatıda geçen ‘ayak takımı beğ olur’ sözleriyle toplumsal yapının da tamamen değişeceğinden söz edilir. Ailede saygının azalacağı, ekonomik düzenin bozulacağı, insanların çok basit şeylere dahi muhtaç olacağından söz edilir. Anlatıda geçen, ‘ayakaltında altın bulunur da onu alacak kimse bulunmaz.’ cümlesinde ise dünyanın boş ve ıssız bir yer olacağı ifade edilmektedir (Bayat, 2017, s. 90-91).

Uryanhay Türklerinin anlatısına göre, fitne ve fesat saçan acımasız yelin insanları korkutacağından bahsedilmiştir. ‘Töre bozulur, tepeler çalkalanır, demir üzenginin dibi delinir, çuvaldızın deliği yırtılır’ gibi ifadelerle düzenin tamamen bozulacağı ve hiç olmayan şeylerin olmasının bekleneceği anlaşılmaktadır.

Doğada büyük değişikliklerin olacağı, ‘Yer uğuldar, dağlar sallanır, gök gürler, göğün kenarı açılır denir çalkalanır dibi görülür, yerin altı üstüne gelir’ sözleriyle anlatılır. Ayrıca o gün geldiğinde, gökyüzünde ay ile güneşin aydınlık vermeyeceğinden bahsedilir.

Hem Televüt hem de Uryanhay Türklerinde kıyamet günü geldiğinde dünya büyük bir karmaşaya sürüklenir. İnsanlar birbirine düşman olarak, iyilik ve doğruluk yok olur ve kötülük ile haksızlık dünyaya hüküm sürer. Bu anlatılar Türk halk inancının kıyamet gününe dair korkulu ve karamsar bir bakış açısını yansıtmaktadır. Şamanizm’in kıyamet görüşlerini anlatan, Proben I’de bulunan metnin Türkçe çevirisi de aşağıda verilmiştir: (Radloff, 1886).

a- Teleüt Türklerinin Sözüyle

1- Kalkançı çak geldiği zaman

Gök demir gibi sert

Yer bakır gibi sert olur kalır

Hanlar birbirine kanıkar (saldırır)

5- Halklar birbirine kötülük düşünür

Katı taş ufalır

Katı ağaç parçalanır

Bütün halklar bozulur

İnsan bir dirsek boyunda olur

10- Kişi baş parmak kadar olur

Erlerin dizgini kısa olur

Ayaktan başka her Şey bey olur

Baba evladını tanımaz

Evlat babasını tanımaz

15- Yaban soğanı insan başı pahalılığında olur

At başı kadar altın

Bir kap yemeđe deđmez

Ayak altında altın bulunur

Onu alacak insan bulunmaz. (Bayat, 2022 a, s. 124-125)

b- Uryanhay Türklerinin sözü ile

1- Zamanın sonu geldiğinde

Kara toprak ateşle aevlendiđinde

Baba Tanrı Kayra Kan

Kulaklarını tıkar

5- Halklar bozulduđunda

Nesiller, akrabalar ayrı düşer

Sahte rüzgarlar eser

İnsanlar canlanır

Doğanın düzeni bozulur

10- Küçük denizler çalkalanır

Demir zenginin ucu delinir

İğnenin deliyi kırılır

Toplumların düzeni bozulur

Kara kurt (insan) kanatlanır.

15- Kara gözü kanla dolar

Kara sular kanla akar.

Yer titrer, dağ delinir.

Gök bozular.

Deniz çalkalanır.

20- Deniz dibinden dokuz ayrı kara taş çıkar

Dokuz yerinden yarılır

Dokuz yerden

Dokuz demirli kaplamalı sandık çıkar

Her sandıktan demir atlı dokuz kişi çıkar

25- İkisi başkan olur

Onların bindiđi atlar

Vuruşkan ulu sarı

Çok sarı atlar olur

Ön ayakları kılıç olur

Kuyrukları iyi hançerli olur

Maydere'nin kanından

Ateş olup yer yanar

O zaman dünyanın sonu olur. (Bayat, 2022 a, s. 125-127).

4.7.2. Şamanizm'de Kıyamet Geleneği

Şamanizm'de kıyamet, genellikle dünyanın yıkımı ve yeni bir yaratılışla sonuçlanan bir dizi doğal felaket olarak tasvir edilir. Bu felaketler arasında depremler, seller, yangınlar ve salgın hastalıklar yer alabilir. Kıyamet, genellikle bir ruhun veya tanrıların öfkesini temsil eder. Kıyamet, şamanların ritüellerinde ve törenlerinde önemli bir rol oynar. Şamanlar, kıyametin yaklaştığını haber vermek ve insanların ruhlarını kurtarmak için ritüeller düzenlerler. Bu ritüeller, genellikle dans, şarkı ve müzik gibi unsurları içerir (Yörük, 2005, s. 61).

Şamanizm’de kıyamet geleneği, insanların dünyayı ve içindeki yerlerini anlamalarına yardımcı olur. Kıyamet, insanların dünyanın geçiciliğini ve ruhsal boyutun önemini hatırlamalarını sağlar (Karakurt, 2011, s. 163).

Şamanizm’de kıyamet geleneğinin yaygın motiflerinden biri, dünyanın bir Anka veya kurt tarafından yok edilmesidir. Bu motif, genellikle doğanın gücünü ve insanlığın doğayla olan ilişkisini temsil eder (Çoruhlu, 2022, s. 261-268).

Şamanizm’de kıyamet geleneğinin bir başka yaygın motifi, dünyanın bir tufan tarafından yok edilmesidir. Bu motif, genellikle insanlığın günahlarını cezalandırmak için Tanrı’nın gönderdiği bir felaketi temsil eder (Yörükkan, 2005, s. 82).

Şamanizm’de kıyamet geleneği, insanların dünyanın sonunu ve yeni bir yaratılışı nasıl hayal ettiklerinin canlı bir örneğidir. Bu gelenek, insanların dünyayı ve içindeki yerlerini anlamalarına yardımcı olur.

4.7.3. Eski Türk Mitolojisinde Tufan Geleneği

Eski Türklerdeki, tufan hadisesi de eskatolojik bir durumdur. Dünyanın sonunu anlatan ve yeni bir düzenin kurulmasına yol açan bir olaydır.

Türk mitolojisine göre yaşadığımız dünya şu an ikinci evrededir. Birinci evrenin bitmesine yol açan durum ise tufandır. Hemen her mitosta tufan hadisesi farklı varyantlarla karşımıza çıksa da, insanlığın azgınlaşması sonucu ilahi bir güç tarafından insanlığı cezalandırmak amacıyla gönderilmesi gibi sabit durumlar vardır. Tufanın önceden haber verilmesi, gemi inşa edilmesi, erdemli kişilerin gemiye binmesi, her hayvandan birer çiftin gemiye alınması ve sonuç olarak suların çekilmesiyle birlikte insanlığın yeryüzüne tekrar yayılması da birçok mitosta aynı şekilde vuku bulur.

Aynı temele bağlı bu hadise çeşitlerinden en bilineni, Altay Türklerine ait olanıdır. Bu varyanta göre, tanrı Ülgen, Nama adındaki akıllı ve erdemli bir adama tufan olacağını haber vermiş ve insanları ve hayvanları kurtarmak için bir gemi inşa etmesini emretmiştir. Nama, bu emri yerine getirmiş ve bir gemi inşa ederek ona inanları ve her hayvandan birer çifti gemisine bindirmiştir (Bayat, 2017, s. 85-86).

Gökyüzünü sis kaplayıp, yerden sular fişkırmaya ve gökten de yağmur yağmaya başlamıştır. Suların yükselmesi ile gemi yüzmeye başlamış ve bir dağa oturmuştur. Nama, suların çekilip çekilmediğini öğrenmek için önce kuzgun, karga ve saksagan göndermiştir. Ancak bu kuşlar geri dönmemiştir. Bunun üzerine bir süre sonra Nama, bir güvercin göndermiştir. Güvercin gagasında bir dal ile geri dönmüştür. Güvercinin getirdiği kayın dalı ile birlikte insanlar karaya çıkmış bunun neticesinde de güvercin kutsal kabul edilmiştir (Bayat, 2022 b, s. 88-89).

Bir diğer gelenekte de, uçsuz bucaksız kozmik okyanus fikrinin devamı olarak dünyanın, kurbağa, su kaplumbağası, su yılanı ya da dev balıklar gibi canlıların üzerinde olabileceği düşünülmekteydi. Bu canlıların hareket etmeleri sonucu tufan gerçekleşmiştir. Büyük deniz Ulu Talay, kaynar gibi olmuş ve dalgalanmıştır. Tufanın olacağını farkına varan bir adam, demir çivili bir sal yapmıştır ve bununla insan ve hayvan neslini kurtarmıştır (Çoruhlu, 2022, s. 160-161).

Anohin tarafından kaydedilen bir rivayette, Tufan olacağını "temir boynuzlu kök teke" haber vermiştir. Bu teke yedi gün dünya çevresinde dolaşmış, acı acı melemiş, yedi gün deprem olmuş, yedi gün dağlardan ateş fişkırmıştır

Tufan olacağı şu şekilde haber verilmiştir:

Tufan olacağını ilk olarak demir boynuzlu, gök (tüylü) bir teke (temür müüslü kök-teke) haber vermişti. Gök teke yedi gün yeryüzünü dolaştı ve bağırdı:

Yedi gün zelzele oldu,

Yedi gün dağlar ateş püskürdü.

Yedi gün yağmur yağdı

Yedi gün fırtına oldu ve dolu yağdı

Yedi gün kar yağdı.

Bundan sonra müthiş soğuk oldu. Yedi aziz kardeş vardı. Bunlar tufan olacağını bildiler. Bu kardeşlerin büyüğüne Erlik diğer birine de Ülgen denirdi. Ülgen ilahi kudret sahibi olup nomçı (kitap ehli) adını almıştı. Yedi kardeş gemi yaptılar. Her cins hayvandan bu gemiye birer çift aldılar. Tufan çekildikten sonra Ülgen gemiden bir horoz (taka) salıverdi. Sonra bir kaz salıverdi. Kaz gemiye dönmedi. Üçüncü defa olarak Ülgen bir Kuzgun (kuskun) salıverdi. Kuzgun da gemiye dönmedi, çünkü bir leş

bulup yemeye başlamıştı... Yedi aziz kardeş gemiden çıktılar... (İnan, 1998, s. 418-419).

Bazı rivayetlere göre, yeryüzünün hâkimi Tengiz Han'ın Nama adında meşhur olmuş bir adamı vardı. Nama'nın üç oğlu bulunmaktaydı. Nama oğullarına bir gemi inşa etmelerini söyledi ve gemi yapılıp içine erdemli insanlar ve birer çift hayvan alındı. Ardından gökyüzünü bir sis kapladı ve yağmur yağmaya başladı. Aynı zamanda da yeraltı suları yerden fişkırmaya başladı. Bir süre sonra toprak parçaları su üstünde yüzmeye başladı. Nihayetinde gemi bir dağın yamacına oturdu. Nama, yakında yerleşebilecekleri bir kara parçası olup olmadığını öğrenmek üzere karga, kuzgun ve saksaganı gönderi. Ancak bu üç kuşa geri dönmedi. Ardından güvercini yolladı ve güvercin ağzında bir dal parçasıyla geri geldi. Nama hem sevindi hem de önceki üç kuşun akıbetini sordu. Güvercin, üç kuşunda bir leşin başına üşüşüp cesedi yediklerini gördüğünü söyledi. Bunun üzerine Nama, bu üç kuşa kıyamete kadar leş yemeleri için beddua etti (Gömeç, 2018, s. 423).

Tufan hadisesinin yanı sıra su, Türk mitosunda aslında hayatında sembolü olarak görülmektedir. Rivayete göre başlangıçta sudan başka bir şey yoktu. Sadece suyun üstünde uçan Ülgen vardı. Ülgen suyun üstünde toprak gördü ve 'kişi' olsun dedi. Bunun üzerine topraktan Erlik'i yarattı. Ancak Erlik her anlamda Ülgen'in tersiydi. Bu yüzden birbirlerine düşman oldular (Şanlı, 2019, s. 25-26).

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

5.1. Sonuçlar

Bütün bilimlerin en önemli ve başlıca araştırma konusu insandır. İnsanın; ne olduğu, ne hissettiği, nasıl oluştuğu, nasıl doğduğu ve nasıl öleceği her zaman merak konusu olmuştur. İnsanın doğası ve özelliklerinin açıklamak için çeşitli yaklaşımlar sunulsa dahi tek bir cevap bulunamamıştır. Felsefi açıdan, insan genellikle hayvani özelliklere sahip olsa da düşünen bir varlıktır. Dünyayı, kendi varlığını anlama ve kavrama yeteneğine sahiptir. Antropolojik olarak insan, bilen insan olarak tanımlanır ve insanların gelişmiş bir beyne ve karmaşık bir sosyal organizasyona sahip olduğunu gösterir.

Sosyolojik açıdan insan, dünyanın her yerinde yaşayabilen, sosyal bir varlık olarak tanımlanır. Bu sebepten, insanlarla ilişki kurma ve işbirliği yapma gibi özelliklere sahiptir. Psikolojik olarak insanın tanımlaması yapıldığında, insanın duygulara ve düşüncelere sahip olduğunun üstünde durulur. Öfke, üzüntü, sevinç, korku bu duygulardan bazılarıdır. Biyolojik olarak insan ise, bir primat olarak tanımlanır. Diğer primatlardan farkı ise insanın iki ayak üzerinde durabilmesi ve eşsiz beyin yapısıdır.

Ruh ise farklı araştırma dallarına her zaman konu olmuştur. Ruh araştırırken, din ve felsefe bilimi, ruhtan, insan tarafının özü veya maddi olmayan tarafı olarak bahsetmektedir. Teolojiye göre ruh, kişinin ilahiliğe iştirak eden kısmı olarak tanımlanır ve ruh kişinin bedeninin ölümünden sonra kişinin varlığını sürdüren kısımdır.

Felsefede ruh, insanın düşünce, duygu ve bilincinin kaynağı olarak tanımlanır. Aynı teoloji bilimindeki gibi, ruh maddeden ayrı olarak kabul edilir ve ölümden sonra da varlığını sürdürebilir. Ruh, insanın varlığının en önemli yönlerinden biridir. Ruh, insanın düşünce, duygu ve bilincinin kaynağıdır ve insanın bu dünyadaki deneyimlerini şekillendirir. Ruh kavramı düşünme, duygu, bilgi, irade, ebediyet ve

ruh gibi başlıca özelliklere sahiptir. İnsan varlığının en gizemli yönü olan ruh, en merak edilen ve hakkında en çok tartışma yaşanan bir konudur.

İnsan ve ruh birbirinden ayrı gibi görünse de, çoğu filozof ve teolog, ruhun bedenden ayrılmaz bir parça olduğu konusunda hemfikirdir. Ruhun bedenle ilişkisini açıklamak için kullanılan en yaygın inanç, ruhun bedenin içindeki yönetici konumunda olduğudur. Bu inanca göre, ruh bedenin işlevlerini düzenler, duyguları deneyimler ve bilinci oluşturur. Diğer bir yaklaşıma göre de ikisinin ayrılığı kabul edilmekle birlikte ikisinin bir araya gelince bir bütün olduğuna inanılır ve bu inançta da ruh ve beden birbirini etkilemektedir, ancak her biri özgün özelliklere sahiptir.

İnsan ve ruh arasındaki ilişkiyi anlamak için ruhun amacını da anlamamız gerekir. Ruhun amacı, insanın bu dünyadaki deneyimini anlamlandırmak ve ona anlam kazandırmaktır. Ruh, insanın duygularını, düşüncelerini ve eylemlerini yönlendirerek, onun bir birey olarak kimliğini ve amacını oluşturmasına yardımcı olur. İnsan ve ruh arasındaki ilişki, din ve felsefede de önemli bir konudur. Dinlerde, ruhun ölümsüz olduğu ve ölümden sonra başka bir dünyaya gittiğine inanılır. Felsefede ise, ruhun doğası ve amacı hakkında farklı görüşler vardır.

İnsan ve ruh ilişkisi, iki farklı varlığın ilişkisidir. Bu ilişki, hem fiziksel hem de ruhsal bir ilişkidir. Fiziksel olarak, ruh bedeni hareket ettirir ve bedenin işlevlerini düzenler. Ruhsal olarak, ruh insanın bilincini, aklını, iradesini ve duygularını oluşturur.

İnsanlık tarihinin başından günümüze kadar birçok eskatolojik hikâye anlatılmıştır. İnsanın ölümlü olması ve bunun neticesinde ölümsüzlüğe olan açlığı, onu bazı arayışlara itmiştir. Nitekim insanlık kendisi gibi evrenin de sonunun geleceğini her zaman düşünmüştür. Hiçbir felaket meydana gelmese ve kıyamet kopmasa dahi dünyanın sonunun en geç bir milyar yıl sonra geleceği, günümüzde yapılan bilimsel araştırmalarla kanıtlanmış bir gerçeklik haline gelmiştir. Bu gerçeklik bugün modern insanın da en büyük problemlerinden birisidir.

Dinlerin yaratılış hikâyeleri o dinlerin külliyatlarında geniş yer tutsa da, ilk çağlardan bugüne kadar insanların bu dinleri kabul edip etmemesinde en önemli etkenlerden birisi eskatolojik anlatımlar olmuştur. Dinler insanlara belirli bir yaşam şekli öğütlerler. Fakat insanlar bu öğütlerin değerini her zaman bilmeyebilirler. Bu noktada eskatolojik anlatımlar dinlerin neredeyse ana direğini oluştururlar. Dün de

bugün de ortalama bir insana ölüm sonrasında bir ödül ya da ceza vaat edilmediğini düşünürsek, büyük olasılıkla bu inanç sistemi kendisine fazla mürit bulamayacaktır.

Nitekim geçmişte de bu durum aynı şekilde zuhur etmiştir. Her inanç sistemi bulunduğu kültür içinde zamanla gelişerek bir eskatoloji külliyatı oluşturmuştur. Özellikle coğrafi ve tarihi olaylar bu anlatıları şekillendirmiştir. Hristiyanlık evrensel olması sebebiyle bu durumdan ayrı tutulabilir. Hint dinlerinin dünya nüfusunda azımsanmayacak derecede bir yüzdeye sahip olmasına rağmen genelde yerel olması sebebiyle coğrafi ve tarihi etkiler daha fazla gözlemlenebilmektedir.

İnsanlığın tarihin başından itibaren dünyanın en ücra köşesinde bile bir kıyamet ve öteki dünya anlatısına sahip olması görmezden gelinemeyecek bir gerçekliktir. Bu anlatıların mahiyetinde bazı benzerlikler olsa da, toplumların birbirleriyle etkileşime geçmesi yoluyla diğer toplumlarda yayıldığını söylemek abesle iştigal olur. Bu durum kanaatimizce ancak insanlığın içgüdüsel olarak bildiği bir gerçeklik olarak yorumlanmalıdır.

Bilindiği üzere eski Türk inanç sisteminde Türkler ölümden sonra hayatın varlığına ve esas hayatın o zaman başlayacağına inanmaktadırlar. Bu sebeple dünya hayatında yaptıkları bütün eylemleri ölümden sonra başlayacakları sonsuz hayatlarının daha iyi ve esen olabilmesi arzusunu gözeterek meydana getirmektedirler.

Türklerin bireysel eskatoloji mitleri arasında yeni bir yaşamdan söz edildiği için, eşyaları, hizmetkârları veya eşleri ile gömülmeleri de bu sebeptendir. Bu olgunun bir diğer açıklaması ise, dünyadaki rahat ve huzuru orada da bulma isteğinden kaynaklanabilir. Yoksunluktan korkarak, değerli eşyaları ile gömülmek istemeleri sosyal statünün diğer yaşamda da karşılıklarına çıkacak olma düşüncesi olabilir.

Genel eskatoloji mitleri arasında ise Türkler için çok fazla kaynak bulunmamakla birlikte en çok tufan mitinden bahsedilir. Tufan mitleri ile kıyamet mitleri arasındaki benzerlik ise çok açık bir şekilde ortadadır. Her ikisinde de dünyanın yenilenecek olması, var olan düzenin değişmesine vurgu yapılmaktadır. Tufan hadisesi kıyametin küçülmüş hali olarak anlatılmaktadır. Bu sebepten ötürü, tufan miti de eskatolojik mitler arasında önemli bir yere sahiptir. Aradaki tek fark ise, tufan mitinde seçilmiş kişiler hayatta kalırken kıyamette ne kişiler dünya ayakta

kalmayacaktır. Bir fark olarak da eskatoloji mitlerinde, yeni bir nesil oluşmasından ziyade var olan neslin yeni bir yaşamından söz edilmektedir.

5.2. Öneriler

Eski Türklerin yaşantıları anlaşılacak isteniyorsa, şüphesiz bu konuda ilk araştırılması gereken şeylerden birisi onların dini anlayış ve yaşantıları olmalıdır.

Tarih boyunca birçok din ve inanca sahip olan Türklerin, her zaman ölümden sonra bir hayata inanmış oldukları unutulmamalıdır. Yapmış olduğumuz çalışmanın bundan sonra yapılacak olan çalışmalara ufuk açması dileğiyle...

KAYNAKÇA

- Adıbelli, R. (2011). Dinlerdeki kozmogonik ve eskatolojik anlatılar bağlamında ahlaki anlamlandırmak. *Bilimname Dergisi*, 21 (2), 33-56.
- Akyar, N. (2018). *Zerdüştilikte ahiret inancı ve cenaze törenleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altun, I. ve Çınaroğlu, M. (2022). "Tarihin sonu olgusu ve eskatalogya mitleri. *Milli Folklor*, 16 (128), 28-40.
- Anohin, A. (2006). *Altay şamanlığına ait materyaller*. (Çev: Z. Karadut ve J. Meyermanova) Konya: Kömen Yayınları.
- Armstrong, K. (2005). *Mitlerin kısa tarihi*. (Çev: D. Şendil) İstanbul: Merkez Kitapçılık.
- Artun, E. (2007). Türklerde islamiyet öncesi inanç sistemleri-öğretiler-dinler. *Çukurova Üniversitesi Teknoloji Araştırma Merkezi* (1574). https://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_inanc_sistemleri.pdf (Erişim Tarihi: 27:05:2023)
- Aune, D. E. (1972). *The cultic setting of realized eschatology in early christianity*. Leiden: E.J. Brill.
- Avcıoğlu, D. (1995). *Türklerin tarihi I*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Aydın, F. (2015). Dinlerde kurtuluş anlayışı (Teorik Bir Giriş Denemesi). *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (1), 71-101.
- Aydın, M. (2003). Şamanizmin eski türk dini hayatı ile ilişkisi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 28, 89-100.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol istilasına kadar türkistan*. (Çev: H. D. Yıldız) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Batuk, C. (2001). *Orta doğu dinlerinde eskatoloji mitosları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Batuk, C. (2003). *Tarihin sonunu beklemek-ortadoğu dinlerinde eskatoloji mitosları*. İstanbul: İz Yayınları.
- Bayat, F. (2017). *Kadim türklerin mitolojik hikayeleri*. İstanbul: Ötüken.
- Bayat, F. (2021). *Türk mitolojik sistemi 2*. İstanbul: Ötüken.
- Bayat, F. (2022 a). *Türk mitolojik sistemi 1*. İstanbul: Ötüken.
- Bayat, F. (2022 b). *Türk şaman mitolojisinin teonimleri*. İstanbul: Ötüken.
- Beşkardeş, V., Uslu, V. ve Uslu, B. (2014). Geyik ile İlgili Bazı Türkçe Terimler Üzerine Düşüneler. *Avrasya Terim Dergisi*, 2 (1), 17-24.
- Boratav, P. N. (1978). *100 soruda halk edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Bultmann, R. (2013). *Mitoloji ve hermenötik sorunu*. (Çev: C. Batuk, ve E. Kuşçu). Ankara: Eski Yeni Yayınları.
- Çağatay, S. (1977). Altay türklerinde kıyamet anlayışı. *Türkoloji Dergisi*, 7 (1), 1-12.
- Çoruhlu, Y. (2021). *Türk mitolojisinin kısa tarihi*. İstanbul: Alfa Basım.
- Çoruhlu, Y. (2022). *Türk mitolojisinin ana aatları*. İstanbul: Ötüken.
- Dalkesen, N. (2015). Orta asya'dan anadolu'ya türk kültüründe geyik kültü. *Milli Folklor*, 14 (106), 58-69.
- Davletov, N. O. (2021). *Hakas türklerinde şamanizm ve ölüm*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Dilek, Y. (2019) *Eski mezopotamya dini ritüelleri ve kullanılan objeler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Divitçioğlu, S. (2000). *Kök türkler*. İstanbul: Ada Yayınları.
- Duranlı, M. (2018). Saha türklerinin inanç sisteminde kartal. *Ege Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 1-11.

- Eliade, M. (1999). *Şamanizm ilkel esrime teknikleri*. (Çev: İ. Birkan) Ankara: İmge Kitabevi.
- Eliade, M. (2001). *Mitlerin özellikleri*. (Çev: S. Rıfat) İstanbul: Om Yayınevi.
- Erhat, A. (1996). *Mitoloji sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ersoy, R. (2002). Türklerde ölüm ve ölü ile ilgili rit ve ritüeller. *Milli Folklor*,7 (54), 86-101.
- Gaiman, N. (2019). *İskandinav mitolojisi*. (Çev: A. S. Ortanca) İstanbul: İthaki Yayınları.
- Gökalp, Z. (1991). *Türk uygarlığı tarihi*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Gömeç, S. Y. (2018). Çingiz-nâmeler üzerine bir inceleme: çingiz han'ın soyu ve mogul tarihinin ilk devirleri. *Bellekten*, 82 (294), 407-481.
- Gömeç, S. Y. (2020). *Şamanizm ve eski türk dini*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Göner, G. (2020). Türk destanlarında kuş figürü. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2 (4), 273-286.
- Guin, U. K. (2006). *Kadınlar, rüyalar, ejderhalar*. (Çev: B. Somay, M. Ahıska, M. Gürsoy Sekmen, D. Erksan, S. Tural, ve N. Gürbilek). İstanbul: Metis Yayınları.
- Günay, Ü. ve Güngör, H. (2009). *Başlangıçtan günümüze türklerin dini tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Gündüz, Ş. (2003 a). Maniheizm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (27, s. 575-577). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Gündüz, Ş. (2003 b). Mecusilik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (28, s. 279-284). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Gündüz, Ş. (2018). *Hristiyanlık*. Ankara: İsam Yayınları.
- Güngör, H. (2002). Eski türklerde din ve düşünce. H.C. Güzel (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi* içinde (3, 261-282). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Hassan, Ü. (1986). *Eski türk toplumu üzerine incelemeler*. Ankara: Varlık Yayınları.

- Hudyakov, İ. A. (1969). *Kratkoe opisanie verhojanskogo okruga*. Leningrad: Hudyakov'dan aktaran M. Duranlı (2017). Yakut/Saha Türklerinin Geleneksel Dansı: Osuohay. *Ege Üniversitesi Devlet Türk Musiki Konservatuarı Dergisi*, (10), 1-9.
- İnan, A. (1995). *Tarihte ve bugün şamanizm*. Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve incelemeler*. Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları
- İnan, A. (2020). *Eski türk dini tarihi*. Ankara: Altınordu Yayınları.
- Kalafat, Y. (1998). *Eski türk dini izleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karakurt, D. (2011). *Türk söylence sözlüğü*. Türk Söylence Sözlüğü.
- Kirişcioğlu, F. (1998). Saha (yakut) türklerinin kut-sür inancı, *Türk Dünyası El Kitabı*, (4), 501-512.
- Kitabı Mukaddes Şirketi. (2018). *Kutsal kitap*. İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
- Kurban, N. A. (2017). Uygur türklerinin dini kültürü ve islam medeniyetine katkıları. *The Journal of Academic Social Science Studies*, (63), 267-281.
- Kurnaz, C. (1993). Vilhelm thomsen'e mecidî nişanı verilmesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 41 (1993), 13-20.
- Ladwig, P. and Williams, P. (2012). Introduction: buddhist funeral cultures. P. Ladwig and P. Williams (Editors), in *Buddhist Funeral Cultures of Southeast Asia and China* (1-21), Cambridge: Cambridge University Press.
- Müller, W. M. (2021). *Mısır mitolojisi*. (Çev: C. C. Tarımcıoğlu) İstanbul: Maya Kitap.
- Ocak, A. Y. (1983). *Bektaşî menkıbelerinde islam öncesi inanç motifleri*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Onay, İ. (2018). İslamiyetten önce türklerde, cenaze ve defin işlemlerinde uygulanan gelenekler ve bu geleneklerin amaçları. *Journal of Academic Social Science Studies*, 6 (3), 479-490.
- Orkun, H. N. (1987). *Eski türk yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Oxford Universty Press. (2014). *The poetic edda*. (Çev: C. Larrington) New York.

- Ögel, B. (1971). *Türk mitolojisi* (Cilt 1). Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü Yayınları.
- Ögel, B. (1984). *İslamiyetten önce türk kültür tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1991). *Türk kültür tarihine giriş*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (1995). *Türk mitolojisi. II. cilt: Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (2014). *Türk mitolojisi* (cilt 1-2). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Örnek, S. V. (1971). *Anadolu folklorunda ölüm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Örnek, S. V. (1988). *100 soruda ilkelerde din, büyü, sanat, efsane*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Özer, E. (2016). Aizanoi'dan horozlu mezar. *Art-Sanat*, (5), 1-24.
- Pinch, G. (2021). *Mısır mitolojisi*. (Çev: E. Duru), İstanbul: Say Yayınları.
- Radloff, F. W. and Kunos, I. (1998). *Kuzey türk boylarının halk edebiyatından örnekler. kırım ağızları*. (Çev: S. Sakaoğlu ve M. Ergun), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Rosenberg, D. (2003). *Dünya mitolojisi büyük destan ve söylenceler antolojisi*. (Çev: K. Akten, E. Cengiz, A. Cüce, K. Emiroğlu, T. Kenanoğlu, T. Kocayiğit ve B. Odabaşı) Ankara: İmge Kitabevi.
- Roux, J. P. (1999). *Eski ve orta çağda altay türklerinde ölüm*. (Çev: A. Kazancıgil), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Roux, J. P. (2011). *Türklerin ve moğolların eski dini*. (Çev: P. D. Kazancıgil), Kabalcı Yayınevi.
- Sami, Ş. (1978). *Kamus-î türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Sedley, D. (2009). Socrates vs darwin. *Lady Margeret Lecture*'de sunulan bildiri. www.christs.cam.ac.uk (Erişim Tarihi. 08.06:2022)

- Seroşevskiy, V. L. (1896). *Yakuti. opit etnografiçeskogo issledovaniya*. S. Petersburg: Leyfert.
- Şanlı, M. (2019). *Evren, yaratılış ve köken mitleri*. İstanbul: Ötüken.
- Şeker, F. M. (2012). İslam öncesi türklerde ahiret algısı ve islamlaşma sürecine etkileri. *Din, Hayat*, (16), 124-128.
- Tanyu, H. (1980). *İslamlıktan önce türklerde tek tanrı inancı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Taşgıl, A. ve Çift, P. (2022). *İslamiyet öncesi türkler*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Taylor, E. B. (1871). *Primitive culture: researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art, and custom*, Londra: The North American Review.
- Tekin, T. (1986). İslam öncesi türk şiiri. *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı (Eski Türk Şiiri)* https://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/tekin_03.pdf (Erişim Tarihi 20.04.2023)
- Tezcan, M. (1996). *Kültürel antropoloji*. Ankara : Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Togan, Z. V. (1998). Hazarlar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (17, 116-120). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Toner, P. J. (2022). Eschatology. *the catholic encyclopedia*: <https://www.newadvent.org/cathen/05528b.htm> (Erişim Tarihi: 22:05: 2022)
- Turan, Ş. (2017). *Türk kültür tarihi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tümer, G. (1992). Budizm. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (6, 352-360), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Türk, H. (2005). *Anadolu'nun gizli inancı nusayrilik*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Uludağ, S. (1988). Ağıt. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (1, 472-473), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Uraz, M. (1994). *Türk mitolojisi*. İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.
- Wach, J. (1997). Din ve felsefede kurtuluş düşüncesi. (Çev: A. Coşkun), *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (13-15), 248-261.

Yavuz, Y. Ş. (1991). A'raf. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (3, 259), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Yitik, A. İ. (2011). Tenasüh. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (40, 443-446), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Yörükan, Y. Z. (2005). *Müslümanlıktan evvel türk dinleri şamanizm*. İstanbul: Ötüken.

Zengin, A.ve Yaman, Ü. (2018). Eski uygur türkçesi metinleri üzerinden budizm ve maniheizm'in savaşa bakışı. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 58 (1), 175-216.

Zeren, M. E. (2016). Uygurlarda maniheizm etkisi altında gelişen din-devlet ilişkisi. *Journal of Old Turkic Studies*, 1 (2), 140-157.

http-1:

<https://www.churchofjediism.org.uk/> What is Church of Jediism? (Erişim Tarihi: 08:06:2022)

